

૧ . ૮ . ૫ . ૭

[૧૮૫૭ના બળવાને પુનર્જીવિત કરતાં
એકવીશ દશ્યો આલેખતું નાટક]

લેખક : 'દર્શક'

પ્રકાશક: સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય
સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર

એપ્રિલ : ૧૯૩૫

મુદ્રક અને પ્રકાશક
માણિકલાલ અંબાશંકર દવે
જય સ્વદેશી મુદ્રણાલય
સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર

કીર્મત : દસ ~~અંક~~
રૂપિયા

૨૦૪૩૯

પ્રવેશક

“૧૮૫૭” એ નામ વાંચી રહેતે કોઈ ભડકી જાય; આ નાટિકાના લેખક ખરાબર કહે છે તેમ, “આ ઇતિહાસ નથી,” પણ, મારી દૃષ્ટિએ, ઇતિહાસથી યે સુઘટિત એવું પ્રજાવર્ગના મનોવ્યાપારને અંકિત કરતું સત્ય ચિત્ર છે. એટલે આમાં બોધ નથી; આલેખન માત્ર છે.

પણ આ પ્રવેશક લખવાનો મારો આશય તો ૧૮૫૭ના મહાપ્રસંગ સંબંધની મારી પોતાની વિચારણા વ્યક્ત કરવાનો છે.

‘૧૮૫૭’ના આ મહાપ્રસંગને સરકારી પક્ષે ‘સિપાઈઓનો બળવો’ કહ્યો છે. લોકોના અજ્ઞાને ઉભો કરેલો અને લોકો ઉપરની અનહદ આપત્તિમાં પરિણમેલો એ બળવો માત્ર હતો, એવું એ પક્ષનું મંતવ્ય છે.

શ્રી. સાવરકરનો પક્ષ એને War of Independence, સ્વાધીનતાનું યુદ્ધ કહે છે. દેશભક્તોએ વિચારેલા અને યોજેલા, વિજય મળ્યા હોત તો દેશને સ્વાધીનતા બક્ષનાર, અને પરાજય થયો તેથી દેશની ગુલામીમાં પરીણમેલ એ મહાપ્રસંગને, શ્રી. સાવરકરે War of Independence સ્વાધીનતાનું યુદ્ધ કહ્યું છે.

શ્રી સાવરકરે દેશ માટે અનેક યાતનાઓ સહી છે. એમનું આખું જીવન પોતાના પરમ પ્રિય સ્વદેશ માટે તપશ્ચર્યા સમાન છે; એમની વિચારણા પ્રામાણિક અને સ્વતંત્ર છે; શ્રી. સાવરકરના દેશપ્રેમને હું મારી પ્રેમ અને ભક્તિની અંજલી અર્પું છું.

પણ મને લાગે છે કે એમની વિચારણા ખરાબર નથી,

લોર્ડ ડેલહાઉસી અને એતું સમકાલીન અંગ્રેજ અધિકાર મંડળ વિજય અને સત્તાના નશાથી ચક્રવ્યૂર હતું, એ બિલકુલ સાચી વાત છે.

હિંદુસ્તાનની ધરતીનું કબ્જેકણુ શહેનશાહના સ્વામીત્વ નીચે રખૂ કરી દેવાની તેમની નેમ હતી એ તદ્દન સાચી વાત છે. જેટલાં જેટલાં દેશા રાજ્યો એમણે સ્વાધીન કર્યાં, તેમાં ન્યાયના સ્વીકારાએલા સિદ્ધાંતોની સ્પષ્ટ અવગણના અને સ્વાહા નીતિનું સ્પષ્ટ અવલંબન હતું, એ ઉઘાડી દીવા જેવી વાત છે. હરકોઇ હિંદુસ્થાની આ રિથિતિથી કઠણી ઉઠ્યો હતો, એના દિલમાં અંગ્રેજી રાજ્ય અમલ પ્રતિ રોષ પ્રકટી નિકળ્યો હતો, એ પણ તદ્દન ખરાખર છે ત્યાં સુધી શ્રી. સાવરકરના પક્ષ સાથે હરકોઇ સંમત થશે એમ હું માનું છું.

પરંતુ “એ પ્રસંગના અગ્રેસરો પરમ દેશભક્તો હતા; દેશને સ્વાધીન બનાવવાની તેમણે વિચારેલી અને અમલમાં મૂકેલી આ યોજના હતી; અને એમને વિજય મળ્યો હોત તો આપણો દેશ આઝાદ થાત.” એવા મંતવ્ય સાથે સહમત થવને હું તૈયાર નથી.

પ્રથમ તો, આઝાદી, સ્વાધીનતા એટલે શું? શાહઆલમનું દિલ્હીમાં અથવા નાના સાહેબનું પુનામાં રાજ્ય થાત, તો એથી દેશ સ્વાધીન અથવા આઝાદ થયો ગણાત? આઝાદી અથવા સ્વાધીનતાની એ સમયની કલ્પના કે આદર્શ શું હતા?

સૌથી પહેલું માફે પ્રતિપાદન એમ છે કે એ અગ્રેસરોની શુદ્ધ બુદ્ધિ અને પ્રમાણિકતાનો સ્વીકાર કરીએ તો પણ, એ કાળની અને એ અગ્રેસરોની આઝાદીની કલ્પના માત્ર એટલી જ હતી કે અંગ્રેજી રાજ્યને બદલે હિન્દી રાજ્યોનાં રાજ્ય સર્વત્ર રથપાય.

તે કાળનાં રાજ્યોના રાજતત્ત્વોમાં પ્રજના અવાજને નામ માત્રનો પણ અવકાશ નહોતો. Worst form of Feudalism—હીનમાં હીન પ્રકારની જમીનદારશાહી—એ તે કાળની પરિસ્થિતિ હતી. એ કાળમાં તલવાર અને ખંદુક રાજ્યો હતા—પ્રજારાજ્યોની કલ્પના પણ નહોતી.

એટલે કે પ્રજાવર્ગની સ્વાધીનતા અથવા આઝાદીની ઇચ્છા, કલ્પના કે યોજના '૧૮૫૭'ના પ્રસંગના કારણરૂપ નહોતી; એ માફ પ્રથમ પ્રતિપાદન છે.

અને અંગ્રેસોને શું સાલતું હતું ? કોઈનાં માનસ કોઈ વાંચી શકે તે અશક્ય છે. પણ નાના સાહેબના દિલમાં પોતાની ગાદી ગદ્દ એનાં વેરઝેર સળગતાં હતાં; એ ઉપરાંત, સમસ્ત પ્રજાવર્ગ દુઃખી અને સાધન-હીન હતો, એ સ્થિતિથી ઉત્પન્ન થએલી એક પણ જવાલા એના દિલમાં હતી, એમ કોઈ કહી શકશે ? અને એની યોજનામાં અંગ્રેજોને હાંકી કાઢી પોતા માટે ગાદી મેળવવા ઉપરાંત, સર્વ પ્રજા વર્ગને માટે સમાન સંપત્તિ અને સાધન સર્જવાની યોજના હતી, એમ કોઈ કહી શકશે ?

પોતાના સ્વાર્થનો નાશ થયો એટલે એ અંગ્રેજ વિરોધી Anti-British થયા; પણ એને પુનાની ગાદી મળી હોત તો એ અંગ્રેજ વિરોધી Anti-British હોત ખરા ? Anti-British અંગ્રેજ વિરોધી એટલે દેશભક્ત એ કાંઈ દેશભક્તિની વ્યાખ્યા નથી. એટલે કે એ ૧૮૫૭ ના પ્રસંગના અંગ્રેસોને સાચા દેશભક્તો અથવા શહીદો કહેવા એ તથ્ય નથી, એ માફ બીજું પ્રતિપાદન છે.

૧૮૫૭ના પ્રસંગમાં અંગ્રેજોનો પરાજય થયો હોત તો, દેશ આઝાદ બન્યો હોત, એ વાતને, એમની દષ્ટિએ પણ માનવાને હું તૈયાર નથી. આપણા પ્રખ્યાત નવલકથાકાર શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઈ મહારાજ મલ્હારાજના મુખે કહેવડાવે છે તેમ, શાહઆલમ અને નાનાસાહેબ લડત, હિંદુ અને મુસલમાન લડત, અને આંતરવિગ્રહનું ભયંકર તાંડવ હિંદુસ્થાનની ધરતીને વિશેષ લાલ કરત, એમ માનવાને હું વધારે તૈયાર છું.

પણ જે વાતને હું સૌથી આગળ ધરવા માગું છું તે આ છે.

જો ૧૮૫૭નો પ્રસંગ ન આવ્યો હોત તો ?

તો ડેલહાઉસીએ સમસ્ત હિંદી રાજ્યો એક પછી એક સ્વાહા કર્યા હોત; તો સમસ્ત હિંદુસ્થાન લાલ રંગે રંગાયો હોત; તો હિંદુસ્થાનના શરીર ઉપરના આબના આ પીળાં ભાગો-anaemic spots-નાશ પામ્યા હોત; તો હિંદુસ્થાન એકરંગી one-minded હોત; તો આબનાં British India-અંગ્રેજી હિંદ અને Indian India-હિન્દી હિંદ વચ્ચેનાં ભેદો, ઘર્ષણો અને સ્પર્શાઓ ઉભાં થયાં ન હોત.

૧૮૫૭ તો પ્રસંગ થયો: એટલે ડેલહાઉસી નીતિ નાશ પામી; એટલે આપણા દેશનો $\frac{૩}{૪}$ ભાગ પીળો anaemic રહી ગયો. એક અને અવિભક્ત હિંદુસ્થાનના સ્વપ્નમાં એ આવરણો ઉભા રહ્યાં; આજે એક હિંદુસ્થાન એ સ્વપ્ન તરીકે સેવવું પણ દુર્લભ થઈ પડ્યું છે.

૧૮૫૭ના પ્રસંગમાં અંગ્રેજોનો પરાજય થયો હોત અને એ પ્રસંગના અંગ્રેસરો યોલેલા વચનો અને કરેલા કરાર પ્રમાણે વર્ત્યા હોત તો, સમગ્ર હિંદુસ્થાનમાં સેંકડો રાજ્યોનો સ્થપાત; એટલે કે એક દેશના સેંકડો ભાગના પડી જત અને તે દરેક ભાગ પોતાની આપ-ખુદીના કોરડે પોતાના રાજ્યમાં અને અરસપરસ ઝઘડ્યા કરત. અંગ્રેજોનો વિજય થયો એટલે એના રાજ્યોનો $\frac{૩}{૪}$ ભાગ એકતામાં પરીણમતો રહી ગયો. જો એ પ્રસંગ ઉત્પન્ન થયો ન હોત તો આખું હિંદુસ્થાન એકરંગી થઈ જત કે જેનો લાભ આપણને આજે મળી શક્યો હોત.

એટલે કે માર્ક ઇલ્ડ્રુ પ્રતિપાદન એ છે કે ૧૮૫૭ના યજ્ઞવાએ આપણા દેશી રાજ્યોને છવતાં રાખ્યા; એ મહાન આપત્તિ ૧૮૫૭ના પ્રસંગથી આપણને મળી. એ કારણે ૧૮૫૭નો પ્રસંગ એ આપણું મહદ દુર્ભાગ્ય હતું.

કવિતવ્ય

‘જલિયાંવાલા’ જેમ એક દિવસે ‘દિન ખૂન કે હમારે પ્યારે ન
 જલ જના’ એ ગીત સાંભળીને લખાયું તેમજ આ ‘૧૮૫૭’ વિષે
 કહી શકાય. ૧૮૫૭નો વિદ્રોહ, જલિયાંવાલાની આજીવનના એ ત્રણ
 વર્ષો, અસહકાર યુગ ને છેલ્લે ‘૩૦ ને ‘૩૨નો સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ, એ
 બધામાં એવી રોમાંચક સામગ્રી ભરી છે કે વાંચનાર સહેજ સ્વપ્નદર્શી
 હોય, તો ક્ષણ બે ક્ષણ દૃષ્ટાના સિંહાસને પણ ચડી બેસે; એની દૃષ્ટિ
 સમક્ષ ધીમે ધીમે પોપચાં ઉઘાડતું નવજીવન રમી રહે. એ દૃશ્ય જેને
 જોવા મળ્યું છે તે ધન્ય છે; કારણ આપણા સૌના અકર્મણ્ય જીવનની
 એ સંજીવની છે. ‘જલિયાંવાલા’ કે ‘૧૮૫૭’ અંગે હજાર બે હજાર
 પાના વાંચતાં મેં એ શબ્દસૃષ્ટિ વચ્ચે એક નવપદ્મવિત, સૌરભમય
 જીવનને વહેતું જોયું છે, ને એની સંજીવનીના સ્પર્શનોમાંથી એને
 શબ્દોમાં ઉતારવા મથ્યો છું; કેવળ આ બે વિષે જ નહિ પણ હવે
 નથી પ્રગટ થનારાં “જીવતાં કબ્રસ્તાન” “કુલ્યાણ યાત્રા” “મૂલ્ય” કે
 “અદ્ભૂત” સંબંધમાં પણ એ જ અનુભવ છે.

પણ જેમ કોઈક કહેતું હતું તેમ, આ બધા પાછળ સરકાર સામે
 રૂપ ફેલાવવાનો લેશ પણ આશય નથી; એનું કારણ એ નથી કે મને

વર્તમાન શાસનતંત્ર માટે સહેજ પણ માન છે; તેમ એ માન્યતા પણ નથી કે કલમથી અન્યાયોની જડ ઉખાડી શકાતી નથી. માત્ર કારણ એ જ છે કે હિન્દુસ્તાનના ખેડૂત, વણિક, મજૂર, ખાલક, નૌજવાન ને વૃદ્ધ સૂક્ષ્મજીવનની પ્રતિષ્ઠાને જે રૂવાં ઉભા કરે એવી કતલ ચાલી રહી છે ને જે કતલ આગળ ૧૮૫૭નો ફ્રાંસીસીયુગ ને જલિયાં-વાલા બાગની કતલ બાળક જેવી છે, ને માફ 'જલિયાંવાલા' કે '૧૮૫૭' તો કચકડાના બાળકાં જેવાં છે, તે ભયંકર કતલને લેખનથી બંધ કરાવવાની મારી યોગ્યતા જોતો નથી; એટલે રતેહ કે ઇતરભાવે જો મને યોગ્યતા વિનાનાને કોઈ એ માન આપતું હોય તો પણ નમ્રતાપૂર્વક હું એનો ઇન્કાર કરું છું; કારણ કે મારો એ આશય નથી. હા, મેં જે જીવન એ વર્ષોમાં વહેતું જોયું છે એ પ્રત્યે કોઈક આકર્ષણ ને મારી જેમ જ એ પારસ સ્પર્શ અતુલભવે તો મને આનંદ થશે ખરો. પણ સરકાર સામે ધિક્કાર ફેલાવવાનો આશય હોવાની કલ્પના સાવ નિર્મૂલ છે. 'જલિયાંવાલા' કે '૧૮૫૭'ને ધ્યાનપૂર્વક વાંચનારને પણ એ સ્ત્રીકાર્યા સિવાય નહિ ચાલે.

ને વાંચનારને રાજ્યતંત્ર સામે દૃષ્ટિકોણ હોય તો તો એ બે ત્રણ હજાર પાનામાં એવી વિપુલ સામગ્રી પડી છે કે કોઈક કાર્લાઈલ કે કોઈક વોલ્ટરને હાથ એ પડે તો વાંચનારને ગાંડો બનાવી મૂકે.

ને સાચેસાચ તો એકાદ બીજીગઢની કતલ, સતી ચૌરાનો હત્યાકાંડ, અજનાલાનો ફૂવો, કે નીલ કે ડાયરના અત્યાચારો એ પ્રચારમાં મૂકવા જેવી વાત નથી લાગતી, એ તો જીવનની અસ્વાભાવિક દશાના સૂચક લાગે છે. ઇતિહાસકાર ભલે એ નોંધે. પણ જીવનપ્રવાહને જોનારો તો એમાં સૌને દૃશ્યજનક અધઃપાત જોશે, ને મમતાસહ એને ઉપાડી જીવનમાં યોગ્ય સ્થાને ગોઠવવા પ્રયત્ન કરશે. મારાથી આમ થઈ શક્યું છે કે નહિ એ મને ખબર નથી, વાચતા કે લખતાં સદૈવ એ ભાવના

રહી છે એ મને ખચર છે. ને એનું કંઈ જ પરિણામ આવ્યું ન હોય એ હું માની શકતો નથી.

‘જલિયાંવાલા’ ને ‘૧૮૫૭’માં ઇતિહાસ ફેટલો એમ પૂછનારને પણ મારો એ જ ઉત્તર છે. ઇતિહાસ એ સાચી ખોટી હકીકતોનો થોકડો છે. એ નિર્જીવ છે. પણ એ નિર્જીવ શબ્દો વચ્ચે એક સુંદર સંબંધ જીવન વહું જતું હોય છે. ને એને ઉપાડી લઈ ચિત્તો મૂકવો એ કલાકારનું કામ છે, મારે મનથી ઇતિહાસના શબ્દો કરતાં એ ચિત્રો એ સાચાં પ્રતિબિમ્બો છે. ઇતિહાસકાર ભલે એમ પૂછે કે આમ બન્યું હતું ? પણ જીવનમાં પહેલી નજરે દેખાય છે એમ જ બધું રળ્યું થતું હોત તો કદાચ જીવનમાં આશા અને કલ્પનાને સ્થાન જ ન રહેત. ચારે બાજુ સ્વાર્થનો વિચલ છે, ચારે બાજુ અસત્યના ધગ્ગરા છે. અમલદારો પસાયતાને દબાવે છે, પસાયતો વાણિયાને દબાવે છે, વાણિયો ધરાકોને દબાવે છે. ધરાકો એમની મૂઠીમાં આવનારાઓને દબાવે છે, છતાં આપણે ધર્મ, ન્યાય, સત્ય અને શહાદતની વાત કરીએ છીએ, ને નિર્મળ અંતઃકરણે રામ, સીતા, સાવિત્રી, ઇસુ, ટેલીમેકસને પૂજીએ છીએ. એનો અર્થ જ એ છે કે ધરતીના એકાદ પડમાં જીવનનું એ અમી ઝરણું વહ્યા જ કરે છે, જીવનઝાળમાં બળતા આપણે સૌ એને જ શોધીએ છીએ. આપણા ભૌતિક ચક્ષુઓ વડે ભલે આપણે ઝટઝટ એ દેખી ન શકતાં હોઈએ, પણ એથી ‘એ નથી’ એમ ઇતિહાસકાર આપણને ધડીભર પણ મનાવી શકવાનો નથી. બળવાનો ઇતિહાસ વાંચનાર પણ જો જીવનપ્રવાહને આવી મમતા અને શ્રદ્ધાપૂર્વક જોનારો હશે, તો ‘૧૮૫૭’નું જીવન એમાં વહેતું જોઈ શકશે.

સાહિત્યમાં ‘જલિયાંવાલા’ કે ‘૧૮૫૭’ એ કયા ખાનામાં જાય તેની મને ખચર નથી. તેને નાટક કહેવાય કે કેમ એ હું કહી શકું

એટલું મારું નાટ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી. મને આ રીતે મૂકવું ફાળ્યું છે એટલું જ કહેવું ખસ ચશે.

ગુજરાતના વિવેચકો સામે એક મીઠી ફરિયાદ છે કે એ નવા સખનારાના વખાણુ જ કરે છે, તે એને પરિણામે દિન પ્રતિદિન સર્જન દષ્ટિ અસોપ થતી જાય છે, તે જોડાજોડ વિશદ વિવેચન-શક્તિના અમકારા પણ ધટતા જાય છે. હું આ અતે આ પછીના પુસ્તકો ગુજરાતના ધૂરધર વિવેચકો પાસે મૂકું છું.

પાત્રો

શંકર : વિપ્લવનો પ્રણેતા.

રામદીન : એનો જુવાન સાથીદાર.

હજીધર વેદપાઠી : ગામના વેદપાઠી પંડિત.

મહુમ્મદ : સિપાહી.

ડેનિયલ : લશ્કરના જનરલ.

પોલ : અફસર.

ગ્રેહોમ : સાર્જન્ટ.

ઇલ્થર્ટ : „ ઇલીઝાનો ભાવિ પતિ.

હનુમંતસિંહ : પદબ્રજ રાજા.

મહેતાબસિંહ : શીખ રેજીમેન્ટનો નાયક.

સગુણા : હજીધરપાઠીની પુત્રી.

માર્ગરેટ : પોલની સ્ત્રી.

ઇલીઝા : „ પુત્રી.

ઉપરાંત:—માનશંકર, લીલચંદ જેવા નાગરિકો, સિપાહીઓ, સાર્જન્ટો
ને લોકસમુદાય.

બધાં ચિત્રોનાં બ્લોક

સૌરાષ્ટ્ર પ્રોસેસ સ્ટુડીઓ

બનાવે છે.

એકરંગી, બેરંગી અને ત્રિરંગી ગમે તેવાં ચિત્રોનાં
બ્લોક આ સ્ટુડીઓમાં તૈયાર થઈ શકે છે.

તદ્દન વાજળી ભાવે, સંપૂર્ણ સફાઈ
અને કાળજીપૂર્વક ગ્રાહકોને પૂરો
સંતોષ આપે એવું કામ બરાબર
નિયમિતતાથી કરી આપનાર આખા
કાઠિયાવાડમાં આ બાતનું આ એક જ
ખાતું છે.

એક વખત અજમાયશ લઈ જુઓ.

સૌરાષ્ટ્ર પ્રોસેસ સ્ટુડીઓ : રાણપુર

۱۷۷۷

દશ્ય પહેલું.

સ્થળ : ઉત્તર હિંદુસ્તાનના એકાદ દેશી રાજ્યની રાજધાનીનો એક.

સમય : શ્રીમાન ડેલહાઉસીના રાજ્યકાળની એક સન્ધ્યા.

(એક નાનકડા ચોકમાં નાગરિકોનું ટોળું ઉછું છે, જો અંદર અંદર ધ્રુસપુસ કરતા હોય છે.)

એક નાગરિક

(દોડતો આવે છે)

અલ્યા ઝો, આ શું સાચી વાત ?

ટોળામાંથી એક

કહ વળી ?

નાગરિક

આ આપણા મહારાજને પદબ્રજ કર્યા એ જ વળી.

બીજો

અહીંયાં એ જ ફટાય છે, તું ચે આવીને સાંભળ.

(આવનાર નાગરિક ટોળામાં ભળી જતો)

શું ? શું ?

ખીલે નાગરિક

હવે ખૂમાખૂમ મૂક ને. જાનોમાનો સાંભળ, હાં—પછી શું થયું, કહો ભ્રેષ્ઠએ ?

(સૌમાં એક ને રહેજ મોટો ને મોભાદાર દેખાય છે તે ધીમેથી)

હું ઘેરથી નીકળતો હતો ત્યાં તો તડખડ તડખડ અવાજ સંભળાયો; પાછો ફરીને જોઉં તો ફિરંગી ટાપીવાળા ઘોડા દોડાવ્યે આવતા'તા. હું તો એકંદર ખસી ગયો, વાંસે આવનાર એક જણને પૂછું છું તો કે'કે, 'રાજમહેલે જાય છે.' હું યે પાછળ પાછળ ગયો રાજમહેલે. ત્યાં તો ખીલ દુકડી ઉભેલી; બે ચાર સાહેબો ઘોડેથી ઉતરીને અંદર ગયા, કલાકેક પછી આવીને કાંધક કીધું એટલે એક દુકડીની ચાર દુકડી થઈ ગઈ, એક ગઈ તિજોરીએ....

પહોલો નાગરિક

તિજોરીએ ?

બધા

જાનો મર ! સાંભળવા દે.

વાત કુરનાર

ખીલ ગઈ કોર્ટ ઉપર, ત્રીજી દરજ્જારગઢ પાછળ ને ચોથી દરવાજા ઉપર ઉભી રહી.

એક નાગરિક

પણ અંદર શું થયું ?

વાત કરનાર

ખબર નથી, પણ એમ કે'વાય છે કે રાજ સાહેબ હતુમંતસિંહને પકડીને છાવણીએ લઇ જવાના છે ને રાજ ટોપીવાળાનું થઇ જવાનું છે.

વણિક નાગરિક

હાય ! હાય ! તો તો ભારે થશે, અમે સૌ મરી જવાના.

રાજપૂત

તમારે શી ફિકર હતી ? ટોપીવાળા ય વેપારી ને તમે ય વેપારી; ઉલટો મેળ બાજશે.

વણિક

નારે ભાઇ ના, અમારા સૌની માલમિલકત પણ રાજસાહેબને સુખત કરી છે, લીલા ભેગું અમારું સુકું ય બળી જશે.

એક ચોંથરેહાલ

ઠીક, શેઠ ઠીક. અમારા જવાના ખાતામાં બે ગોઠા મારીને લીધું હશે એ ઠેકાણે પડશે.

રાજપૂત

ચિંતા તો અમારે છે : ટોપાવાળાને સલામું ભરવી પડશે, મારા બાપ ફોજદાર હતા, તેહિ' આજ ગામમાંથી ટોપાવાળાને કાન ઝાલીને બા'ર કાઢેલો ને આજ મારે એમને સલામું ભરવી પડશે.

બીજો નાગરિક

તમારે શું, સાને ભરવી પડશે !

એક નાગરિક

પણ બિચારા રાજસાહેબનું શું ?

સૌ

ખિચારા રાજકુટુંબ માથે તો આભ તૂટી પડ્યું.

પહોલો નાગરિક

પણ કાંઈ વાંક, ગુનો ?

વાત કરનાર

જાહે પૂછી આવ ગોરા સાળને.

પહોલો નાગરિક

સરસ. જાઉં એટલે કોટવાળી ભેગો જ કરી દે.

(દૂર ઢાંડી પીટાય છે)

સાંભળો ઢઢેરો પીટાય.

(પાછળથી અવાજ આવે છે)

આજથીપુર સંસ્થાનના રહેવાસીઓને ખબર આપવામાં આવે છે કે હાલના રાજા હનુમંતસિંહની પાસેથી એમના અયોગ્ય રાજ્યઅમલને પરિણામે રાજ્ય લપ્પ લેવામાં આવે છે ને રાજ્ય-વારસના અભાવે બ્રિટિશ કંપનીના રાજ્ય સાથે ભેળવી દેવામાં આવે છે. તેથી હવે સૌ સંસ્થાનવાસીઓને કંપનીના કાયદા લાગુ પડશે, તેમજ દાદ ફરિયાદ કંપની સાંભળશે.

(ઢઢેરો પીટનાર પંચમ દોલ વગાડતો પ્રવેશ કરે છે એની પાછળ સિપાહીઓની ટુકડી છે. ચોકમાં હોલો રહી એ કરી સાદ પાડે છે ને પછી દોલ વગાડતો વગાડતો ચાલ્યો જાય છે.)

પહોલો નાગરિક

એણે શું કહ્યું ? આપણું રાજ ખાલસા થઈ ગયું ?

(જધા ચૂપ રહે છે)

બીજો નાગરિક

પણ એણે તો એમ કીધું કે રાજવારસ નો'તો એટલે. ને વારસ તો છે રૂપાળો નાનાભાઈનો દીકરો; કલેયા કુંવર જેવો.

ત્રીજો નાગરિક

પણ હોધ્યાં કરી જવું હોય ત્યાં શું ?

પહેલો નાગરિક

પણ વયમાં આપણા માઠા હાલ ને ?

(એક જુવાન ને અત્યારસુધી મૂંગા રહ્યો છે તે)

જુવાન

તે શું તમે એમ સમજો છો કે તમને સારીપેઠ રાખવા માટે આ રાજાને ઉઠાડી મૂકે છે ? એ તો તમને ચૂસી ખાવા. ખરાબ રાજ્યઅમલ હતો એ તો બા'તું, આપણને શું દુઃખ હતું ભલા ? કોણે એની પાસે જઈને ફરિયાદ કરી હતી કે અમને સુખી કરવા આવો માળાપ. મલક આખાના ધૂતારા !

બીજો નાગરિક

કંઈકને પાયમાલ કરીને અહીં આવ્યા હશે.

જુવાન

અરે જુવોને, આ સતારા ગળ્યું, નાગપુર ગળ્યું, અન્નેધ્યા ગળ્યું, જાંસી ગળ્યું, એ મોટાં મોટાં ગણત કર્યાં, હવે આ નાનાનો વારો આવ્યો.

ત્રીજો નાગરિક

કોણ જાણે કેવડું શે પેટ છે ?

વણિક નાગરિક

આપણે ખરા હોધએ તો તો એ પેટમાં પેસીને પગ પો'ના કરીએ.

ખીલે નાગરિક

શાખાશ ! શેઠ, શાખાશ ! પણ ખોલતાં યાદ રાખજો હો, હવે
ગાંધીજીનું પ્રતિપાળનું રાજ નથી; ગૌંધીજીનું વધનારનું રાજ છે.
(અપાઠખંધ ગોરા સાર્જન્ટોની એક દુકડી પસાર થાય છે)

રાજપૂત

આ જાંગલોએ કવે ગામ આખાને રંજડવાના.

જીવાન

તમે બધાં શું કામના છો ? આ બધાં કાતાં શું કાટ ખાવા જ
રાખ્યાં છે, કે કોઈ દિ' એનાથી દુશ્મનની છાતી ચીરવાની ?

(તલવાર સામે હાથ લખાવે છે)

રાજપૂત (અપમાનથી મનમાં ઘૂંધવાતો) સમય પારખુ કરશે.

(પડદા ખાછળથી ખૂમો આવે છે)

એ લીલચંદ, એ લીલચંદ, મારી નાખ્યો રે, મારી નાખ્યો.
દોડો રે, દોડો ! હાય-હાય !

સાક્ષી સમજતા નહિ ગઢા, સુવ્વર ? હમ દો દે નહિ ખોલ્યા
હમકો ડેડો.

(સૌ હાંફાકાંફળા દોડી જાય છે, પડદો ખદલાય છે.)

શેરી પરની એક દુકાનના ઓટા પાસે ઘોડા પર બેઠો બેઠો
એક ટોમી સામે ક્રોધતા જાડને ઉઘાડા ડિલવાળા દુકાનદારને ચામડે
મઢેલ સોટીવતી મારતો હોય છે.

ટોમી

સાલા, એક બખટ નહિ ખોલા ? Damfool !

વણિક

ઓય વોય રે !

(બધા નાગરિકો દોડતા દોડતા પ્રવેશ કરે
છે, ગોરાને જોઈ સૌ ખંચકાઈને ઉભા રહે છે.)

ટોમી

(નાગરિકો તરફ દૂરતો)

ટુમ કાયકુ આયે ? ઇદરકી રૈયટ બહોટ બેકાયદે. ટુમને કીસને
બુલાયા ? ચલે જાવ. (વેપારીને) એય બુદ્ધા, હમકો રસદ હો; હેટા કે નહિ ?

જીવાન

(આગળ ચાલીને)

એય સાહેબ, એને શું કામ હેરાન કરો છો ?

ટોમી

ટુમ કાયકુ બોલટા ? ચલ જાઓ ઇદરસે. હમ ઉસકો પૂછેગા.

(પેલો વાણિયો બીકનો માર્ચો દુકાન એમને એમ
મૂકીને ચાલતો થાય છે તે પર નજર પડતાં)

એય બનીએ, ખડે રો ! મટ ભાગો. મેં રસદ મંગતા.

(સોડીવતી અટકાવે છે.)

વાણિયો

(ધૂનતા)

માળાપ, જોતું હોય એ લે જાઓ; પણ મને જાને દયો.

ટોમી

(તિરસ્કારથી)

કૈસે ધૂનતે ?

(ઘોડા ઉપર બેઠા બેઠા પેલા જીવાનને)

એ ય તુમ લેલો. મેં બોલુ ઇટના ઉઠાલો.

(જીવાન ચાલતો થાય છે એટલે ઘોડા ફેરવી)

એય you deaf. સુનતે નહિ ? ये रसद उठाकर यक्ष मेरी
साथ ड्रम्प में.

જીવાન

હું નથી આવતો, મારે કામ છે.

ટામી

કયા બોલા ? નહિ આયગા ? You Nigger

(સોટી ઉગામે છે. ત્યાં બૂમ-સંભળાય છે)

હઠરો, સાંભળ !

(એક જીવાન પ્રવેશ કરે છે, એણે ભગવાં વસ્ત્રો પહેર્યા છે, મળામાં
રુદ્રાક્ષની માળા છે, જડાના વાળ છુટ્ટા છે, એની ચાલ મક્કમ , નેત્રો સ્થિર,
ને સ્વરૂપ સુંદર છે.)

આવનાર જીવાન

હઠરીએ સાળ, આપ કયા મંગતા ?

(ટામી ધક્ક વાર એની સામે ભેઠ રહે છે. પછી ઝંખવાયો હોય તેમ)

ટામી

ધઠર કે લોક કીતને જગલી ! મેં બનીઆકી પાસ રસદ મંગતા,
વો દેતા નહિ. ઉસકો કેમ્પમે રસદ ઉઠા. લાનેકો બોલતા, તો આતા
નહિ. ધધર કે સળ-આદમી ખ્હોત Insolent હૈ.

આવનાર જીવાન

સોટી તો આપના હાથમાં છે. આ સૌ ગરીબ ને કંગાલ આદમી
તો આપની તરફ હાથ બેઠીને ઉભા છે. (એ તિરસ્કારથી નાંગરિકાના
ટોળા તરફ ભેઠ રહે છે)

અચ્ચા, ચલો, મેં દેતા હું, કયા મંગતા ?

ટામી

છે પાઉન્ડ આટા, દો પાઉન્ડ ચાવલ, ત્રીન પાઉન્ડ મીસરી.
(થાડીવાર અટકી) હાં તુમ કોન હો ?

સંન્યાસી

(માલ લેખતાં)

મે સંન્યાસી હું. તુમારા નામ ?

ટામી

ત્રેહોમ.

સંન્યાસી

તમારા મુલકમાં સિપાહીઓ આમ ઉદ્વેષતાઈ બતાવી શકે છે ?
ગરીબડા લોકોને આમ સતાવી શકે છે ?

(ટામી ચૂપ રહે છે)

પેલો બુવાન

એ તો અહીં જ, ત્યાં તો એ લોકના નોકર.

સંન્યાસી

(માલ આપતાં)

અચ્છા, લેલો. ઓર પેસા થે પેટી પર રખ દો.

ટામી

(માલ લઇને)

કુમ્પમેં બિલ ભેજના.

(થોડો કુદાવતો ચાલ્યો નય છે. સૌ એની પાછળ જોઇ રહે છે)

સંન્યાસી

કાં રામ અને કૃષ્ણ સંતાનો, શું બુઓ છો ? ઘેર જાઓ.

નિરાંતે યત્નીશ ભોજન આરોગો. મિથ્યા યત્નની ઉપાધી કરીને શા માટે ડિયે દુષ્કળ થવું ? ઉપાધી કરવાવાળો આવડો મોટો ટંકર હાથવાળો ધણી છે. (થાડીવાર મૂંગો રહી) અરે, આપણે સૌ પામર છીએ, નહિતર અત્યારે થાળીમાં ચપટી ધૂળ નાખીને આપણે સૌ ખેંઠા થઇ ગયા હોત ! છવનર ખાઈ એર થઇ ગયું હોત ! પણ આપણે સૌ પામર છીએ; સાવ પામર ને અધા. પંડથી જરાય આધે નજર પહોંચે જ નહિ. નહિતર જે રામે પારકાના સાઈ રાજમહેલ ને સુખ-સેજ તજ્યાં, જનકીજી જેવાને પણ તજ્યાં ને જે કૃષ્ણ પારકાના સાઈ જરાસંઘને હણ્યો, કૌરવોને ટણ્યા, નરકાસુર ટણ્યો, બાણાસુરને હણ્યો, એના ભક્તો ને સંતાનો આપણે સૌ આ બધું કેમ કરીને સહન કરી લેત ? રામ અને કૃષ્ણ આપણામાંથી કયારના પરવારી ગયા ! નહિતર લીલચંદ જેવો જીવાન ભત્રિજો કાકાને માર ખાતો જોઇને ઉભો રે ? સચ્ચિદાનંદ ! ! સચ્ચિદાનંદ આપણુ શું થવા બેઠું છે ? (જીવાનને) ચાલ રામદીન, આવવું છે ને ?

(અંત્યાસી ને રૂઝનીન જન્મ છે, ટોળું મૂંઝુ ટુક રહે છે.)

લીલચંદ

(ટોક હલાવનાં થોડી વારે)

આપણુ નસીબ પરવાર્યું લાગે છે.

બીજો નાગરિક

માફા દિ'.

એક નાગરિક

આંહીથી ચાલશું ?

લીલચંદ

ત્યાં જશું ત્યાં ટોપીવાળાનું રાજ આવવાનું જ છે. ઇ તો

ન્યાં ન્યાં સૂજનો ઝાઝયો પડ્યો, ત્યાં ત્યાં ટોપાવાળાનો પગ
પડી જ ચૂક્યો છે.

નાગરિક

પણુ ધર તરફ ચાલશું ?

લીલચંદ

અરેરે, મેં તો ધર પણુ ગુમાવ્યું, રાજની તિજોરી નોંઢે મારી
મૂડી પણુ ગાઢ. અરેરે રામ ! છોકરાને શું ખવરાવીશ ?

(માથે હાથ દહ ખેંસી નય છે.)

ખીજો નાગરિક

અરે લીલચંદ ! જીવાન માટી થઈને શું હરેરી નાશ ? દુકાન
થોડી જ લૂંટાઈ ગઈ છે ?

લીલચંદનો કાકો

એ ય લૂંટાઈ જશે હવે તો. હાલ ! લીલા હાલ, હવે ઘેર જઈ ને
હોય ધ'તો ઠેકાણુ ફરીએ.

(લીલચંદનો હાથ ઝાલીને લઈ નય છે, સૌ એને અનુસરે છે.)

એક ચોંથરેમલ

એક રાતમાં રાજપાલટો થઈ ગયો.

(પડે પડે છે.)

દશ્ય બીજું

સ્થળ : શિવાલયનો ગર્ભભાગ.

સમય : પ્રાતઃકાળનો.

પાત્રો : શંકર, પછીથી સગુણા.

(શંકર, ઉઘાડા શરીરે હાથ જોડીને મંડપ વચ્ચે બેસે છે, એની જઠાના વાળમાંથી મોતીની જેમ જલ્મિંદુ ઠપકે છે, એ લાવચ્ચ સ્વરે બબડે છે, થોડે દૂર શંકર ન જુએ તેમ શ્વેત કમળ શી શુભ્ર સાડી પહેરેલી ગૌર સગુણા થાંભલાની ઓઠાણે ઉભી છે.)

શંકર

ત્રિપુરાસી, જે ઘડીનાં પ્રગરણ હું સાંભળતો હતો. એ આવી પહોંચી છે. તુ આજ્ઞા આપીશ ? હું તારો બાળક આર્દ્ર હૃદયે અજલિ જોડીને આજ્ઞા માગું છું. તારો હુકમ છે, ત્રિનેત્ર ? મા ભૂમિ ત્રસ્ત થઇ ગઇ છે. બદ્રિકેશ્વરથી રામેશ્વર સુધીનો જનસમાજ 'ત્રાહિ ત્રાહિ' પોકારે છે. ગૌરીપતિ ઉમેશ ! તારા આ લાલને રજા આપીશ, —અરિતું દમન કરવાની ? (ગદગદ કંઠે) પિતા, કૃષિકાર ખૂમ મારે છે કે એની કોલીમાં અનાજનો દાણો નથી, એના બળદને માટે ચાર નથી, એનાં બાળકો છાશવિહોળાં છે. બ્રાહ્મણો ધા નાખે છે કે એમની

પાઠશાળાઓ બંધ પડી છે, એમનાં વર્ષાસનો નથી મળતાં. વેશ્યો કહે છે કે અમે વ્યાપાર નથી કરતા. કારણ, મૂલ્ય આપ્યા સિવાય અમારો માલ લેવાય છે, અમારા ઘરખાર લૂંટાય છે. ક્ષત્રિયોની પણ વિનાશ થઈ આવી પહોંચી છે. એમનાં દ્વાનતેજનો ઉપયોગ રક્ષણમાં નથી થતો—ભક્ષણમાં થાય છે. ને શૂદ્રો તો કોને કહું? સહુ શૂદ્રોની ઠારમાં જ આવીને ઊભા છીએ. જે જીવન માટે સમજ્યો નથી, જે કેવળ ઉદરભરી છે, તે શૂદ્ર છે. અમે સૌ શૂદ્રો બન્યા છીએ. દેવ! કૈલાસપતિ! અમને જીવાડવા છે? રોળાઈ જતાં જીવનને જોઈ, નાથ! હું આકંઠ કરું છું. તું ભદ્રિક શું બહેરો બની ગયો છે?

(ધૂંટણીએ ખડે છે.)

ચિતા ! તે રાતે આંધનીમાં ગોગરાતારિ કોઈને તે 'મોઢલીને મહોતું સમન્તવ્યું' કે: 'જા, જીવનના આધાર જેવું પ્રાણુબળ કોઈક લૂંટી લે છે, એને પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કર? તે' જ મહોતું 'સમન્તવ્યું' કે: 'રાંગ અને દેશને વશ નહિ થનાર ને સદા યે એની સામે ઝગડનાર પ્રાણુનો આ પરરાત્મ્ય નીચે વિનાશ થઈ રહ્યો છે માટે જા, ને 'પર'ને સ્થાને 'સ્વ'ની સ્થાપના કર? આજે એ ધડી આવી પહોંચી છે, જેને માટે મેં પ્યારા ગામની આત્રકુંજોને છોડી, પ્યારાનો સંગાથ છોડ્યો, અરે! નામનો જપ સુદ્ધાં છોડ્યો! અંતરની બધીએ આશાઓને, મૃદુ લાગણી—પ્રવાહોને, સજ્જડ ને કુકાર શા કકોર ઢાંકણ નીચે અગદી નાખ્યાં. એ ધડી આવી પહોંચી છે. તું રજા આપે છે? વિશ્વસ્વામિન! તું કરુણામય છે. અસુરોને યે માગ્યું આપે છે તો મને નહિ આપે? હું માગું છું એક, એક જ: (ધડીભર અટકે છે, સગુણા ડોકું લંબાવે છે) નિર્મલ યુદ્ધિ ને અખૂટ શ્રદ્ધા. મને ખબર છે કે કિરંગીઓતું સામ્રાજ્ય વિશાળ છે, એના સૈન્યો સુસજ્જ છે, એમની ચાતુરી અપાર છે, ને અમે— હું એકલો છું. કોડ પંખીના છે, યુદ્ધિ બાલકની છે. ને નાથ! રાહમાં લાલચો મહાન છે. ભૂલભૂલામણી અપાર છે.

એટલે જ પિતા માણું છું, નિર્મલ બુદ્ધિ ને અખૂટ શ્રદ્ધા: કે હું કોઈ દિવસ ન ભૂલું કે ન્યાયતુ સામ્રાજ્ય સહુથી વિશાળ છે. ને શ્રદ્ધાતું બળ સહુથી સમર્થ છે. પિતા ! હું ન ભૂલું કે જીવતરની કસોટી પ્રાણના ઉભસ કે અધકાર ઉપર છે. પિનાકી ! આટલું આપશો ને ? મા ગિરિજા ! તમે મારા વતી આટલું નહિ સમજાવો ? સહસ્ર કન્યાઓ આજ કુમારોની જેમ આદિજનની ગૌરીની તપઃપૂત પ્રતિમાને ભૂલી ગઈ છે. સ્વરાજ્યમાં એમને હું જગાડીશ. મારી આટલી વાત હરને કાને નાંખશો ? સદાય જાગ્રત, સદાય શિવ, એવા આદિ પિતા અને માતા ! હું તમારી પાસે મારો આ નાનકડો સંકલ્પ મૂકી જાઉં છું. એની સિદ્ધિ વરશે તો પ્રભાતે ફરી આ મહાપમાં આવી તમને નમી જઈશ.

(એમને એમ સુપચાપ પડ્યો રહે છે, થોડીવારે ઉઠે છે. એની આંખો આંસુભીની છે. બે ડહાંચ ભરી, સગુણને જોઈ, ચમકતાં)

શંકર

તમે અહીં જ ઉભાં હતા, સગુણા ?

સગુણા

(નીચું જોઈ જતાં)

હા.

શંકર

સુપચાપ ઉભાં રહ્યાં. ખંધું જ સાંભળી લીધું ?

સગુણા

કેમ, નહોતું સાંભળવું જોઈતું ?

શંકર

ના, એવું કંઈ નહિ. મને રહેજ આશ્ચર્ય થયું.

સગુણા

એ તો હું કહેવા આવી હતી કે પિતાજી તમને ખોળતા હતા.

શંકર

ને અહીં આવીને તો કાંઈક બીજું જ જોયું, ખરું ?

(સગુણા મૂંગી હસી રહે છે)

શંકર

આલો પિતાજી પાસે. એ વાટ જોતા હશે.

(શંકર ચાલે-છે)

સગુણા

તમે ખોલતા હતા એ યાદું જ કરવાના ?

શંકર

એ માટે તો અહીં આવ્યો છું.

સગુણા

(હસીને)

ને પિતાજીને છેતરી રહ્યા છો.

શંકર

શું ?

સગુણા

કહો છો કે હું તો અહીં દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા આવ્યો છું.

(શંકર મૂંગા રહે છે)

સગુણા

તમે આવા જુદા ખોલા છો એવું નહોતું ધાર્યું. પગથી માથા સુધી ધૂર્ત ! ભલા હશે તો આ વેશ પણ ખોટો લીધો હશે.

(શંકર હજી મૂંગા છે)

સગુણા

તમારે ઘેર કોણ કોણ છે ?

(શંકર હજી મૂંગા છે)

અરે જરી બોલશો, કે મૂંગા રહેવાના છો ? તમારે પિતા છે ?
જનની, સહોદર, સહોદરા, કોઈ છે ?

શંકર

આજે 'તમે' કેમ કહો છો ? હું તો તમારા પિતાનો અંતેવાસી છું.

સગુણા

પ્રાતઃકાળે મને દેવે કશું કે આ અંતેવાસી તો મહાપુરુષ છે.
એ પૂજનીયને તુંકારે ન બોલાવાય.

શંકર

(ગભીર બની)

આપણે પિતાજી પાસે જઈશું ? એ વાટ જોતા હશે.

સગુણા

ખોટું લાગ્યું એટલે ભાઈએ વાત બદલી. તને નહિ ગમતું હોય
તો, હું મને નહિ ગમે તો ય તુંકારે બોલાવીશ.

શંકર

(એટલી જ ગભીરતાથી)

મને અંતેવાસીને એ જ શોભે.

સગુણા

હીંક, પણ...ઘેર કોણ કોણ છે ?

શંકર

વૃદ્ધ પિતા, એક નાનો ભાઈ એ બાળાં.

સગુણા

માતા નથી ?

શંકર

છે, પણ...તમે નહિ સમજો.

સગુણા

કેમ ?

શંકર

એ અરૂપીણી છે.

સગુણા

કોણ ! ગૌરી ?

શંકર

ના. (નીચો વળાને ભૂમિપરથી ધૂળ ઉપાડે છે.) આ.

(સગુણા મંદમંદ હસે છે)

શંકર

હળધર

અરે શંકર ! આજે પૂજા કરતાં કાંઈ ખલુ સમય લીધો, કે સગુણાએ વાતે વળગાડ્યો હતો ?

સગુણા

શંકર મને માટીનો મહિમા સમજાવતો હતો.

હળધર

હા. મૃત્તિકાના ગુણો અપાર છે. તેજ, વાયુ આદિ મહાભૂતોમાં એક માટી પણ છે. મૂર્ખ આદમીઓને ધૂળની કિંમત નથી; નહિતર ધૂળ જોઈને કિંમતી કદાચ સોનું પણ નહિ હોય. પણ શંકર ! તે સાંભળ્યું હતુંમંતસિંહને કપનીએ પદચ્યુત કર્યા ?

શંકર

હા. ગઈ કાલે સવારે જ.

હળધર

મને તો હમણાં અખર પડી. આંજલ અધિકારીઓ આવી ગયા ?

શંકર

હા.

હળધર

ગામલોકોને તો આ ખલુ જોઈ ખલુ ત્રાસ થયો હશે, ખરું ?

શંકર

એટલું જ નહિ પણ રાજમાતાના પહેરવાના અલંકારો પણ બધ ગયા.

હળધર

કંપનીની દ્રવ્યપિપાસા બહુ બહુ વધી ગઈ છે. મને તો કાંઈ સમજતું જ નથી કે માણસ દ્રવ્ય માટે આટલા બધા ધમપછાડ શા માટે કરે છે? આખરે તો માણસને એક નાનકડું પેટ જ ભરવનું હોય છે ને સાડાત્રણ હાથનું શરીર લંબાવવાનું હોય છે. કોઈને બે પેટ છે નહિ તેમ વિરાટ શરીર પણ નથી. એ એક મામુલી વાત માટે શા માટે આટલા બધા ધમપછાડ કરતા હશે? પોતાના વતન જેવા વતનને છોડી ખારકાને ત્યાં પગપસારો કરવો, ને ત્યાં આવાં કાળાંધોળાં કરવા એ શા સાડું? પણ આપણને શું સમજ પડે? હું કે તું કોઈનો ન્યાય કેમ તોળી શકીએ? સૌનો ન્યાય તોળવાવાળો જગન્નાથ બેઠો છે. આપણે તો સઘળું એને સોંપી એના ગુણ ગાઈએ કે આપણ સૌ પામરને એ ન વિસારે.

(હરિ: ઊંઠે હરિ: ઊંઠે કરી ચાલવા માંડે છે.)

શંકર

હભા રહો ને પિતાજી ! કોઈએ કોઈનો ન્યાય જ નહિ તોળવો ?

હળધર

કારણ, સૌને એના કર્મ પ્રમાણે ન્યાય મળવાનો જ છે. આપણે અધીરા થયે શું થવાનું હતું ?

શંકર

તો તો ધૈર્ય શું શા માટે આપી ? હાથ, પગ, જીભ, શા માટે આપ્યા ?

હળધર,

બુદ્ધિ એનો મહિમા સમજવા, હાથ માળા જપવા, જીમતે એના ગુણ ગાવા, પગ યાત્રાસ્થાનોમાં એના દર્શને જવા.

શંકર

હાથ અન્યાયીઓને રહેંસવા માટે નહિ? બુદ્ધિ અને જીભ અન્યાયોને પ્રદર્શિત કરવા માટે નહિ?

હળધર

એવો અશ્રદ્ધાળુ કેમ થાય છે, શંકર! અન્યાયોને કાંઈ ઇશ્વર સાંખી લેશે? મારા તારા કરતાં અનેક ગણો ઐશ્વર્યવાન, અનેક ગણો પ્રતાપી એ સહુનો નાથ બેઠો છે. એ શું દુર્યોધનને દુઃશાસનનું ચાલવા દેશે? ને એવો અભિમાની કોં યા શંકર! કે તું જેને અન્યાયી માને છે એ અન્યાયી જ છે? કદાચ તું જેનો ન્યાય તોળવા બેઠો હોય એ દુઃશાસન ન પાણુ હોય. આપણી બુદ્ધિ ન્યાય અન્યાયનો પાર કેમ પામી શકે?

શંકર

ત્યારે સધળું ઇશ્વર કરી લેશે એમ ધારી માણસે કાંઈ કરવાનું જ નહિ, ખરૂં? અન્યાયને અવખોડવો નહિ, કાંઈ જ કરવું નહિ, ખરૂં?

હળધર

એક કરવાનું.

શંકર

શુ.

હળધર

ઇશ્વરને ઓળખવો.

શંકર

કાંઈ જ ન કરવું તો પછી ઇશ્વરને ઓળખવાનું પણ શા માટે ?

હળધર

પ્રિય, એ એક જ કાર્યના સઘળાં કાર્યો સમાધાન્ય છે એટલે.

શંકર

એટલે ?

હળધર

જે ઇશ્વરનો મહિમા પારખે છે તે કદી એ ઉદ્વિગ્ન થતો નથી; કદી નિરાશ થતો નથી; રોષ, તિરસ્કાર, ભય આદિથી તે પર હોય છે. કારણ કે એને એકે ક્રિયા અસુદર લાગતી નથી. સઘળું જ સુદર, સુયોગ્ય છે, ત્યાં કોના પર રોષ કરવો ? કાળે કરીને એની નિષ્ઠા પાંધાઈ જાય છે. જગતની પ્રવૃત્તિ માત્ર એક ઓક્સ દિશા તરફ કલ્યાણકારી માર્ગે વહી રહી છે, તે એટલે એ ઇશ્વરભક્ત સઘળું ઇશ્વરને ચરણે મૂકી, સઘળી જ વાંછનાઓને શમાવી દઈ, યોગીઓ જેને રાગદ્વેષ રહિત દ્વંદ્વાતીતની સ્થિતિ કહે છે તેને પામે છે.

શંકર

એમ નહિ; તમે કહો છો તેમ જો તે પુરુષને મન સઘળું જ સુદર હોય તો ફિરંગીઓને અન્યાય કરતાં નહિ અટકાવે, અન્યાયના ભોગ થઈ ગયેલા પ્રજાજનોને આશ્વાસન નહિ આપે, એ કહેશે કે બધું જ યથાર્થ છે, નિશ્ચિતક્રમે ચાલ્યું જાય છે.

હળધર

ના, એ તટસ્થ નહિ બેસી રહે. એ સ્થિર તો ક્યારે એ ક્યાં બેસી રહે છે ? એ પણ જગતમાં રહે છે ત્યાં સુધી એ કમ તરફ

ધકકેલાશે જ. પણ હુદ્દ વાસનાનો માર્યો નહિ; પણ હશ્વર પ્રેર્યો.
હશ્વર એને કોઇ ને કોઇ સ્વરુપે બાવીને પ્રેરશે જ.

શંકર

તો હનુમંતસિંહે શું કરવું ?

હળધર

એણે પહેલાં હશ્વરને જાળખવો. પછી શું કરવું એ ખબર
પડી રહેશે.

શંકર

મારે ?

હળધર (હસીને)

તારે મારા માટે પૂજની તૈયારી કરવી ને પછી ક્રુધાદેવીને
તૃપ્ત કરવી.

(શંકર નય છે, સગુણા પણ ઉપડે છે.)

હળધર

સગુણા !

સગુણા

શું, પિતાજી !

હળધર

બહેની, કોઇ દહાડે બચિત નથી થયો તેવો બાળે બચિત
થાઉ છું. થાય છે કે અંતરમાં એક વાર ઉઠે ઉતરી તપાસ તો
કરી જોઉં કે હું ન્યાં ખેઠો છું એ જાણ્યા યથાયોગ્ય છે કે નહિ, કે
માફ સ્થાન ક્યાંક બીજે જ છે ? કોઇ દિવસ એ પ્રશ્ન નહોતો ઉઠ્યો.
પણ આ શંકર આવ્યો તે દહાડે પહેલી જ વાર એણે મને પૂછ્યું કે

આહાણુનું કામ તલવાર ઝાલવાનું કે જ્ઞાન આપવાનું ? ને મેં મૂંઝાતા મૂંઝાતા જવાળ આપેલો કે આહાણુનું કાર્ય રચના કરવાનું. ને તે દિવસનું મનમાં ઘુંટાયા કરે છે કે હું શું કરું છું ? પ્રાતઃકાળે સરિતા તીરે બેઠો હતો ત્યાં લાગ્યું કે માઈ-મારા જેવા સૌનું અવતારકૃત્ય ખલાસ થયું છે; અમે બધા કોઈક મટાભીષણુ પ્રવાહમાં ડૂબી જવાના છીએ; જે બધું જૂનું છે એ બધું આ પ્રવાહમાં ગરક થઈ થઈ જશે; બાકી રહેલાની આજીવ્યાજીવ ધડીભર ધોર, નિખીડ અધકાર વ્યાપી જશે. તું બાકી રહેલામાંની એક હોય તો ભૂલતી નહિ કે રાત્રિ પણ સુંદર છે, ને પ્રાતઃકાળ ને મધ્યાહ્નના સર્જનમાં સાથ પૂરનાર છે. એટલે અંધારામાં નિરાશ થઈને બેઠેલા સૌમાં તું આશા સંચાર કરજે કે, અંધકારને ભેદા સિવાય કોઈ ઉજસ પામ્યું નથી.

સગુણા

પણ પિતાજી.....

હળધર

જો સગુણા ! તું નાની નથી; વયે ભલે હોય પણ સમજણે તો જરાયે નાની નથી. મેં તને જે શાસ્ત્ર શીખવ્યાં છે તે તું બાલકી રહે એટલા માટે નહિ; પણ કદી નહિ સાંભળેણી એવી અસાધારણ ભાંગ-ફાડ થવાની છે તેમાંથી નવી રચનાનાં તત્ત્વો ઉપાડી લઈ. નવ-જગતની જનની બની રહે એટલા માટે; જા બહેન, હું ન હોઉં ત્યારે એ વાત ન ભૂલે એટલા માટે બોલાવી હતી.

સગુણા

(રૂંધિત કંઠે)

પણ પિતાજી, હું કોઈ સમજતી નથી.

[૨૪]

હળદર

(ખીજ દિશા તરફ ચાલતાં)

સમજાશે, ક્યારેક કોક સમજાવી જશે.

સગુણા

(આંસુ ઘંઝતી)

વિના કારણ અમસ્તા અમસ્તા આંખમાં આંસુઓ શા
ઉભરાય છે ? કોણ જાણે શું 'યે થવા બેઠું' છે ! જાણે વાયુ ન
ખાવે છે : ધરતી યે જાણે જીવનને નકારે ભણે છે.

દશ્ય ત્રીજું

સ્થલ : રાજા હનુમંતસિંહની હંમેલી.

પાત્રો : શંકર અને હનુમતસિંહ.

હનુમંતસિંહ

હું ઇશ્વરની સાક્ષીએ શપથ લઉં છું કે જ્યાં સુધી દ્વિરંગીઓને મારા પ્રદેશમાંથી નહિ કાઢું ત્યાં સુધી હું જીવવાનો નથી.

શંકર

પણ રાજવી ! દ્વિરંગીઓને કાઢવા એ કાંઈ રમત વાત નથી; એ તો દુસ્તર કાર્ય છે.

હનુમંતસિંહ

ગમે તેવું દુસ્તર કાર્ય હોય તો એ શું ? આવું અપમાન સહન કરવા કરતાં મૃત્યુશય્યા શું ખોટી ? તમને ખબર નથી અમે એમના ઉપર કેટકેટલા ઉપકાર કર્યા છે, નહિ તો તમે પણ મારી જેમ જ ભભકી ઉઠ્યા હોત. યરાચર આલીસ વર્ષ પહેલાં એમાંના એકે મારા પિતાના દરબારમાં આવી ભેટ ધરી, કુર્નિસ કરી, ચરજ ગુજરી કે: અમને રાજ્યમાં વિના જકાતે માલને લાવવા લાજ જવા દેવામાં આવે.

ને ઉમેર્યું “અમે આ ઉપકારનો બદલો વાળવાનું કદી નહિ ચૂકીએ.”
 ધિયારા ઉદાર અને ભોળા પિતાએ દિરંગી માલ ઉપરની જકાત કાઢી
 નાખી. પછી તેા ડોડીઓ નંખાણી, ડોડીઓ પછી ચાણાં નંખાણા.
 એક દિવસ મારી માતા માંદા પડ્યા, ને એમાંના કોઈક ડોક્ટરે સાન્ન
 કર્યા, ત્યારે બદલામાં માગી લીધું કે એમના ગુનેગારોનો ન્યાય એમનું
 પત્ર ચૂકવે. કારણ કે આપણી અદાલતમાં ભાવાની મુશ્કેલીઓને
 લીધે એમને ઘણા અન્યાય થતા હતા ! ઉદારચરિત અને ભોળા
 પિતાએ એ પણ છૂટ આપી. પછી તેા એમની ચટ્ટી કળા થઇ.
 આગળનાં એમની સત્તા જાની એટલે રાજવહીવટમાં અરજ કરવાને
 બદલે ઇન્જા પ્રદર્શિત કરવા માંડી “અમારી કંપનીની એવી ઇચ્છા
 છે કે મુરોબ્બાર, બંધક અને મીઠાનો ઇજારો અમને મળે.” ધિયારા
 દેશી વેપારીઓ ! અને દેવના ખેડુનો ! બધો સ્પર્કસ લગતે દિરં-
 ગીઓની ડોડીમાં જમા થવા લાગ્યો. મેં આવ્યા પછી ઘણો વિરોધ
 કર્યો, ખૂબ લખાપટ્ટી કરી, પણ કાંઈ ન ચાલ્યું. ને એ તો કાલકારને
 વળગી રહ્યા. ખરી વાત તો એ ‘છૂટ આપી હતી, ને એ ‘છૂટ’ એવી
 લેવાનો અમને પૂરો અધિકાર હતો. પણ એ અધિકાર વાપરવાનો
 જમાનો ક્યારનો ચાલ્યો ગયો હતો. મારી છાતી પર જ અંગ્રેજ
 સૈન્ય એકું હતું. મારા અતપુરમાં જ એમના જસૂસો હતા, મારા
 દરબારમાં જ એમના પગ ચાંપનારા હતા. મેં હતાશ થઈને ચાલવા
 દીધું. એણે લગ્નકર માટે જામડાં માગ્યાં, મેં આપી દીધાં; એણે મને
 સલાહ આપવા રેસીડન્ટ મુક્યો- મેં સહાયો; એણે ન્યાય ને વસૂ-
 લાત પોતાના હાથમાં લીધા, મેં જવા દીધાં; હું માત્ર નામનો જ
 રાજા રહ્યો. ને એ દિવસોની મારી ગરમનો ખ્યાલ તમે નહિ કરી
 શકો. હું મહેલ જહાર પણ નહોતો નીકળતો. રજેને કોઈ પ્રબળ
 મને વર્તમાન વાસન વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરશે, ને મારે નીચું જોવું
 પડશે તો ? રજેને એકાદ દિરંગીના અન્યાયની મને ખબર પડશે,

અને મારે અધડવું પડશે તો ? હું કેવળ મારા મહેલમાં પડ્યો રહેતો અને દુર્ભાગી નિઃશ્વગી કેમ પૂરી થાય એની જ રાહ જોતો હતો. ઝોંચિંતાના એક દિવસ મને ખબર મળ્યા કે મને નામના રાજ્યપદ પરથી પણ દૂર કરવાની તૈયારી ચાલે છે, અને હું રાજ્ય મટી જાઉં એનો વાંધો નહિ હતો; મને એવા રાજ્યપદમાં રહેજે સ્વાદ નહોતો રહ્યો; પણ મારા કુલમાંથી રાજ્ય ચાલ્યું જાય એ મને ખૂંચતું હતું. એ જ વખતે પેલા મૌલવી આવ્યા. એણે મને કહ્યું કે મારા એકલાની જ આ દશા હતી એમ નહિ, પણ હિંદુસ્તાનના રાજ્ય માત્રની આ દશા થવાની હતી. ઝાંસી, નાગપુર, સતારા ને અયોધ્યાની દશા તો એવી થઈ ચૂકી હતી. ને એટલે સૌ વિચારતા હતા કે આ મહમત્ત રાજ્યને શા માટે સાંખ્યા કરીએ ? અમે રાજ્યો સ્થાપ્યાં હતાં, અમારા બાપદાદાએ માથાં વઢાવ્યાં હતાં, પરિશ્રમ અમે ઉઠાવ્યો હતો, જ્યારે એતું ફળ પરદેશથી આવેલા આ ચરી જતા હતા. અમે સૌ એકત્ર થઈને શા માટે ઉચિયાર ન ઉઠાવીએ ? ઉગ્તુ હું વિચાર જ કરતો હતો, ત્યાં તો અંગ્રેજ ફ્રાન્સના ઘોડાઓની પડધી ગાળી, ને હેન્સન સાહેબને મેં કહેતા સાંભળ્યા કે: મહારાજ ! કંપની બહાર એમ ધચ્છે છે કે તમારે તપ્ત ખાલી કરવું. એક તો તમારા રાજ્યવહીવટ સામે પુષ્કળ ફરિયાદો છે, 'મને ખીજું', તમે ખીજાં રાજ્યો સાથે મળીને અમારી વિરુદ્ધ કાવતરું કરો છો, એટલે આ એ આરોપની તપાસ કરી વારસને અભાવે રાજ્ય ખાલસા કરવાનો મને હુકમ મળ્યો છે. મારે ભાગે તમને માઠું લગાડવાની કડવી ફરજ આવી છે. પણ મારે તમને કહેવું જોઈએ કે તમે રાજ્યતંત્ર ચલાવવાને નાલાયક નિવડ્યા છો. મેં તો એ હેન્સન ને ખીજી તપાસ કરવા આવેલા અમલદારોને પૂછેલું કે રાજ્યવહીવટ બરાબર નથી ચાલતો એની સાબિતી શું ? મારી પ્રજામાંથી કોણે ફરિયાદો કરી હતી ? એમણે

મને બેચાર કાગળિયાં બતાવ્યાં. એમાં કોઇ પ્રબળને અંગ્રેજ ન્યાયાધિકારી તેમ જ વસુલાતી સામે ફરિયાદો કરી હતી. મેં 'કહ્યું' " પણ એ તો 'અંગ્રેજ' જ છે ને ? તમારા 'જ' મૂકેલા ?" પણ તેમને એવા બાહોશ અમલદારોની મદદ આપ્યા છતાં ધડીધટ ન ચલાવી શક્યા એ જ તમારી નાલાયકી છે. " પણ રાજધંડીવટ તો હું ચલાવતો હતો કે તમે ? " મેં કહ્યું. " ખસ ! અમારી તપાસ પૂરી થાય છે. " કહી 'એ રાજમહેલની લૂટ તરફ વળ્યા. થઇ રહ્યું'. એક હિન્દુ રાજા જે ગાંધી ધડીએ મહારાજા હતો, તે શેરીનો દીન, અસહાય કૂતરો બની ગયો. એમણે બધી ક્રિયામાં કોઇ ધર્મને પાળ્યો નથી. કોઇ ઇશ્વરની પરવા કરી નથી, અરે સામાન્ય માણસને છાજે એટલો વિવેક પણ બતાવ્યો નથી. જેમાં સૂર્યના કિરણો પણ ન પ્રવેશી શકે એ અંતઃપુરમાં પણ એ ઘૂસ્યા છે, ત્યાંથી થે લૂટવાનું એ નથી ચૂક્યા. આ બધાએ મારા અંતઃકરણમાં ભયંકર આગ પેદા કરી છે, ને એટલે જ કહું છું કે જ્યાં સુધી આ ભૂમિ પરથી ફિરંગીઓના પગને હું દૂર ન કરું ત્યાં સુધી હું જ પવનો નથી.

શંકર

મૌલવીએ 'તમને શું કહેલું' ?

હનુમંતસિંહ

એ તો કહેતા હતા કે સિપાહીઓ જ્યારે બળવો કરે ત્યારે મારે આગેવાની લેવી ને અહીંના ફિરંગીઓનું કાસળ કાઢી મારે દિલ્હી તરફ ઉપડી જવું.

(શંકર મૂંઝો રહે છે)

તમે શું કહો છો ?

શંકર

તમે બળવો કરીને શું મેળવવા માગો છો ?

હનુમંતસિંહ,

કાં તો મૃત્યુ ને કાં તો અમારા અધિકારની કબૂલાત. પછી ભલે
તે અમારા લોહીથી કે ફિરંગીના લોહીથી લખવી પડે.

શંકર

તમે અહિંતું પતાવીને દિલ્હી જશો ?

હનુમંતસિંહ,

અવશ્ય, પણ તમે મારી પાસેથી શું માગો છો ?

શંકર

વીરને છાજે તેટલું બધું જ. જુઓ, હું તો અહિંતું પતાવીને
તે જ કાનપુર જઈશ. ને ત્યાંથી તમને દિલ્હી આવીને મળીશ, એ
મિયાન તમે તમને છાજે એવી રીતે સધળી ગોઠવણ કરજો, તમારી
કે રામદીન તેમજ મહેતાબસિંહ તો હશે જ.

હનુમંતસિંહ

રામદીન છાવણીમાં ગયો ?

શંકર

હા, તમારી બધી ટુકડીઓને સૂચના અપાઈ ગઈ છે ?

હનુમંતસિંહ

હા, પણ તમે એ લોકોને મળ્યા ?

શંકર

હું તો અવારનવાર છાવણીમાં જઈ છું, ને ગળ્યાં મારું છું.

હુતુમંતસિંહ

કોષ અટકાવતું નથી ?

શાસ્ત્ર

સંન્યાસીતે ? સંન્યાસીતે કોષ અટકાવતું હું ? ત્યાં કથા-કિર્તન
કરીએ છીએ. સાહે, હું જમશ.

હુતુમંતસિંહ

(હાથ બેસીને)

૫૫૨જો.

દૃશ્ય ચાથું

સ્થળ : મિલીટરી કેમ્પની એક ખેરેક.

પાત્રો : રામદીન, ડેનિયલ, ! સિપાહીઓ, પાછળથી ગ્રેહોમ ને શંકર.

(ડેનિયલ સાહેબ આરામખુરશીમાં પડ્યા છે. રામદીન વગેરે સિપાહીઓ એમની આંબુઆંબુ ટોળે વળીને બેઠા છે.)

ડેનિયલ

ને બાબાલોગ ! તમને ખબર છે કે ભગવાન ખ્રિસ્તે પછી શું કહ્યું ? એ ફરીસી એટલે ધર્મઢોંગી લોકો જ્યારે એ વેશ્યાને એની પાસે લઇ આવ્યા ને કહ્યું કે : હે પ્રભુપુત્ર ! આ સ્ત્રી બ્યભિચાર કરતાં પકડાઇ છે, તું એને શું શિક્ષા કરવાની કહે છે ? ભયથી ધૂળતી બાઇ ઇશુના તેજ સામે તો આંખ માંડી શક્તી નથી. એટલે બે હાથે મોં ઢાંકી નીચે પડી છે, લાવનારાઓમાંથી એકે ચોટલો પકડ્યો છે. બીજો લાત ઉગામી ઉભો છે. એવા સમે ભગવાન ખ્રિસ્ત શું બોલ્યા ? મંદમંદ ઉસતાં એ પ્રભુપુત્રે કહ્યું : જોણે જિંદગીમાંએ કોઇ દિવસ પાપ ન કર્યું હોય એ ભલે આ સ્ત્રીને શિક્ષા કરે, હું તો નહિ કરું, ને તરત જ પેલા ચોટલો ગાલવાવાળો એક બાંબુ ખસી ગયો. લાત ઉગામવાવાળા દૂર ચાલ્યા ગયા ને પ્રભુપુત્ર તો નીચું જોઇને

જમીન પર આંકડા માંડવા માંડ્યો; ને પછી ઉચ્ચ નેધને કહે છે: બહેન, તને કોઈએ દોષિત નહિ ઠરાવી ? સૌ તને નિર્દોષ ઠરાવીને ચાલ્યા ગયા ? જા, તારાં પાપ આજ મારી રૂબરૂમાં બળીને ભસ્મ થઈ ગયાં. જા હવે પાપ નહિ કરતી. પણ બાઈ ઉઠતી નથી. સાક્ષાત જોને સ્વર્ગ મળી જાય તે કેમ ખસે ? પ્રભુપુત્ર કહે છે: કેમ જતી નથી, બહેન ? “ક્યા જાઉ ?” બાઈ પોકારે છે. આ ચરણ છોડીને ક્યાં જાઉ ? ને બાઈ તે દિવસે જ શિષ્યા બની ગઈ. ગઈ કાલ જે વેશ્યા હતી, ગઈ કાલે જે કાયા વેચીને પેટ ભરતી હતી, તે આજ સાધ્વી બની ગઈ. સ્વર્ગની અધિકારીણી થઈ ગઈ. દુનિયા આખીનાં ધર્મશાસ્ત્રો ઉચ્છાવજો: એક પણ દાખલો આવો નહિ મળે, જેમાં જગતનો નીચમાં નીચ જીવ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થાને બિરાજ્યો હોય-! હિન્દુ ધર્મમાં હોય તો મને કોઈ બતાવે. તુલસીદાસ તો તમારા મોટા ભક્ત થઈ ગયા. એવું બીજું તો કોઈ મને યાદ નથી, પણ એક દોહરો યાદ છે.

‘દોર ગમાર ઔર પશુ નારી’

‘એ સખ તારન કે અધિકારી.’

તુલસીદાસ જે ધસુની જગ્યાએ હોત-તો સાધ્વી મેરીને ચમરાનને ઘેર જ પહોંચાડી હોત, ખરું ને ! ને તમારા આદર્શ પુરુષ રામ, સગી પત્નીને જે ગર્ભાવસ્થામાં વનમાં મોકલી દે એટલો બધો ક્રૂર ! એણે તો આ પતિતાને તો કાચુ જાણે શું કર્યું હોત ?

(સિપાહીઓમાં ગણગણાટ થાય છે, રામદીન એક જાણુને કાનમાં કહે છે: ને અહલ્યા ?)

કૃષ્ણને તો કહે છે ૧૬૦૦૦ બેરીઓ હતી. એ તો તપ ને સાધુપણામાં સમજે જ શુ ? હું જે તમને કહું છું તે આ કે, જે ધર્મમાં રામ ને કૃષ્ણ જેવા પુરુષો પૂજાય છે એ ધર્મમાં રહીને તમે સ્વર્ગને કેમ પ્રાપ્ત કરવાના હતા ? તમારા પાપનું નિવારણ એ કેમ

ખતાવી શકશે ? તમે પાપનો એકરાર કોની પાસે કરશો ? મરવા ટાણે પણ તમારે સાથે જ પાપની પોટલી લઈને સ્વર્ગની વાટે જવું પડશે, ને પાપની પોટલી સાથે જ હશે ત્યાં સુધી તમને સ્વર્ગમાં કોણ દાખલ કરવાનું હતું ? ઇસુ ખ્રિસ્તનો ધર્મ મહાદ્યાળ છે. એ કોઈ પાપીને દંડતો નથી, સહુનાં પાપ મૃત્યુની પળે પાદરી પાસે એકરાર થાય એટલે માફ થઈ જાય છે. ને ઇસુના માથે એ પાપ ચડે છે. ભગવાન ઇસુએ સઘળા ખ્રિસ્તીઓનાં પાપ ક્રૂસ પર લટકતાં રહી પોતાના પર ઝેરી લીધાં છે, એટલે જો ખરેખર સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો બાબાલોગ ! ખ્રિસ્તને આશરે આવો. મુસલમાન ધર્મ વિષે હું ખીજા રવિવારે કહીશ. આજ તો આટલું જ કહું. હું કે સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાને ઇસુને શરણુ આવ્યા સિવાય ખીજો આરો નથી. હવે કોઈને કાંઈ પૂછવું હોય, શંકા સમાધાન કરવું હોય, તો કહે. (પડખે પડેલી હેટ ઓઢે છે ને રમાલવતી પરસેવો લૂછે છે.)

૧લો સિપાહી

(કઠાક્ષમાં)

આ બધો શ્રમ શું કામ ?

ડેનિયલ

આ સમજાવવાનો ? પેલો ભગવાં પહેરેલ સંન્યાસી અહીંયાં આવવાનો શ્રમ શું કામ લ્યે છે ?

સિપાહી

એ તો અમારા ધર્મનો ઉપદેશ કરવા.

ડેનિયલ

દુનિયામાં ધર્મ એક જ છે ને તે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિનો. જોને એ જડે તે ખીજાને ખતાવે એવી ઇશ્વરની આજ્ઞા છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં

મને એ માર્ગ મળ્યો છે. એટલે હું સૌને એ સમજાવું છું, ને તે કાંઈ આજતો નહિ, બાલપણમાં આરાથી નાનાને સમજાવી સ્વર્ગમાં લઈ જતો, થોડીક લાલચ પણ આપતો.....

એક સિપાહી

—ને અત્યારે ચ આપો તો છો.

ડેનીઅલ

(હસીને)

હા. અત્યારે પણ આવું છું. તમે જીવાનસીંગ ઉપર પ્રહાર કરો છો. પણ કાંઈ નહિ, હું ખ્રિસ્તી જૂઠું નહિ બોલું. મેં તો મનથી નક્કી જ કર્યું છે કે જે સિપાહી ખ્રિસ્તી થાય એને જગ્યા ખાલી પડે કે તરત જ નાયક બનાવવો. ને નાયકમાંથી ઉવાલદાર ને એમ આગળ; જે એક માણસને આત્મા બચતો હોય તો એમ કરવામાં શું ખોટું છે? જરા ચે ખોટું નથી. ઉલ્લટો ઇશ્વરી સંકેત બરાબર ફળે છે; ઇશ્વરી સંકેત જ એવો છે કે ખ્રિસ્તી પ્રજાએ કાળા ને હીધન એટલે નારિતક પ્રજા પર રાજ્ય કરવું. જુઓને, અમેરિકામાં કોનું રાજ્ય? તો કહેશે ઇંગ્લીશતાનનું. ઓસ્ટ્રેલીઆમાં કોનું રાજ્ય? તો ઇંગ્લીશતાનનું. જાવા-સુમાત્રામાં કોણ? તો ડચ-ખ્રિસ્તી પ્રજાનું. આફ્રિકામાં કોણ? તો ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ. હિંદુસ્તાનમાં તો અંગ્રેજ. ઠેક-ઠેકાણે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં માનનારી પ્રજા વિનય મેળવતી જાય છે. એ શું સૂચવે છે? એક જ કે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં માનનારી પ્રજા ઇશ્વરને વહાલી છે, એક વાત કહી દઉં કે બીજાની જેમ હું એમ નથી માનતો કે અમને કાળા લોકો ઉપર ચાલુક ચલાવવા માટે ઇશ્વરે મોકલ્યા છે? હું તો ઉલટો એમ માનું છું કે ઇશ્વરની ખાએશ તો એવી છે કે આ હીધન લોકો-જેમને ઇશ્વરના દરબારની ખજાના નથી, એમને આવું જ્ઞાન આપવું-જે અમે સૌ કરી રહ્યા છીએ. જે

કોઈ ખ્રિસ્તી થાય એણે એ કરવું જોઈએ. ને ધર્મ જોઈએ
અમારા ઉપર ખુશ થઈને ત્યમને આ ઉંચા સ્થાને બેસાડે છે એમ જ
અમારો નવો દેશી ભાઈ ઉંચા સ્થાને બેસે એમ ઇચ્છે જ. એટલે
હું જ કોઈ ખ્રિસ્તી થાય એને ઉંચી પદવી મળે એવી ભલામણ
કરું જ છું. ને એ તો ખુલ્લું જ કહું છું ને કે જ્યાં સુધી તમે
તમારો જંગલી ધર્મ પાળ્યા કરવાના છો ત્યાં સુધી તમે સહેજ
પણ ઉચે આવવાના નથી એ તમ્મી માનજો. જીવાનસંગિને મેં
નાયક ન બનાવ્યો હોત તો પણ ધર્મ જ એને ક્યાંક ઉચે સ્થાને
મૂકી દેત. હું તો માત્ર નિમિત્ત રૂપ હતો. ઉચે જવાની એની લાલ્ચ-
કાત તો એ ખ્રિસ્તી થયો એટલે જ સિદ્ધ થઈ ચૂકી'તી. જેનાં
પાપખરી જઈને હજીવે થઈ ગયો હોય એને ઉચે જતાં કોણ
રોકી શકે ? હવે કોઈને કાંઈ પૂછવું છે ?

(બધા ચૂપ રહે છે.)

૩નિયત

(હીને)

અચ્છા, બાબાલોગ ! મેં શ્રી રવિવાર કે રોજ આઉંંગા.

(જયછે)

(ચિતા ગયા પછી ઘડીક વાર સ્મશાનશાંતિ પથરાય છે સૌ એક ખીળના
માં સામું જુએ છે. બહુ સીના પર કોઈનો લીધણ, દુઃખદાયી, ને અનિષ્ટ
પડછાયો પડ્યો હોય ને ! આખરે રામદીન ઉઠે છે.)

રામદીન

(દર્દીભર્યા સ્વરે)

રોજ રોજ આ અપમાન ! રોજ રોજ આ હીણપત ! હવે
તો નથી સહન થતું ; આપણે કાળા, આપણે નીગર, આપણે નાસ્તિક
એટલે નિંદવા યોગ્ય ને એ બધા ગોરા : આસ્તિક દેવપુત્ર એટલે

મને એ માર્ગ મળ્યો છે, એટલે હું મૈને એ સમજાવું છું, ને તે કંઈ આજતો નહિ, બાલપણમાં મારાથી નાનાને સમજાવી અર્થમાં લઈ જતો, થોડીક લાલચ પણ આપતો.....

એક સિપાહી

-ને અત્યારે ચ આપો તો છો.

ડેનીઅલ

(હસીને)

હા. અત્યારે પણ આપુ છું. તમે જુવાનસીમાં ઉપર પ્રહાર કરો છો. પણ કંઈ જાણે, હું ખ્રિસ્તી જૂઠું નહિ બોલું. મેં તો મનથી નક્કી જ કર્યું છે કે જે સિપાહી ખ્રિસ્તી થાય એને જગ્યા ખાલી પડે કે તરત જ નાયક બતાવવો. ને નાયકમાંથી હવાલદારને એમ આગળ; બે એક માણસનો આત્મા ખચતો હોય તો એમ કરવામાં શું બોટું છે? જરા થે બોટું નથી, ઉલટો ધર્મરી સકેત બરાબર ફળે છે; ધર્મરી સકેત જ એવો છે કે ખ્રિસ્તી પ્રજાએ કાળા ને હીધન એટલે નાસ્તિક પ્રજા પર રાજ્ય કરવું. જુઓને, અમેરિકામાં કોતું રાજ્ય? તો કહેશે ઇંગ્લીશતાનનું. ઓસ્ટ્રેલીઆમાં કોતું રાજ્ય? તો ઇંગ્લીશતાનનું. જાવા-સુમાત્રામાં કોણ? તો કચ-ખ્રિસ્તી પ્રજાનું. આફ્રિકામાં કોણ? તો ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ. હિંદુસ્તાનમાં તો અંગ્રેજ. ટેક-ટેકાણે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં માનનારી પ્રજા વિજય મેળવતી જાય છે. એ શું સૂચવે છે? એક જ કે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં માનનારી પ્રજા ધર્મરને વહાલી છે, એક વાત કહી દઉં કે ખીજની જેમ હું એમ નથી માનતો કે અમને કાળા લોકો ઉપર ચાલુક ચલાવવા માટે ધર્મરે મોકલ્યા છે? હું તો ઉલટો એમ માનું છું કે ધર્મરની ખાએશ તો એવી છે કે આ હીધન લોકો-જેમને ધર્મરના દરબારની ખબર નથી, એમને આતું જ્ઞાન આપવું-જે અમે સૌ કરી રહ્યા છીએ. જે

કોઇ ખ્રિસ્તી થાય એણે એ કરવું જોઈએ. ને ધર્મ જન્મ
અમારા ઉપર ખુશ થઈને અમને આ હિંચા સ્થાને બેસાડે છે એમ જ
અમારો નવો દેશી ભાઈ હિંચા સ્થાને બેસે એમ ધન્ય છે જ. એટલે
હું જ કોઇ ખ્રિસ્તી થાય એને હિંચી પદવી મળે એવી બહામાણ
કરું જ છું. ને એ તો 'ખુલ્લું' જ કહું છું ને કે જ્યાં સુધી તમે
તમારો જંગલી ધર્મ પાળ્યા કરવાના છો ત્યાં સુધી તમે સહેજ
પણ ઉચે આવવાના નથી એ નક્કી માનજો. જુવાનસીગને મેં
નાયક ન બનાવ્યો હોત તો પણ ધર્મ જ એને ક્યાંક ઉચે સ્થાને
મૂકી દેત. હું તો માત્ર નિમિત્ત રૂપ હતો. ઉચે જવાની એની હાથ-
કાત તો એ ખ્રિસ્તી થયો એટલે જ સિદ્ધ થઈ ચૂકી'તી. જેનાં
પાપામરી જન્મને હજીવો થઈ ગયો હોય એને ઉચે જતાં કોણ
રોકી શકે? હવે કોઈને કાંઈ પૂછવું છે?

(બધા ચૂપ રહે છે.)

ડેનિયલ

(હીને)

અચ્છા, બાબાલોગ ! મેં શીર રવિવાર કે રોજ આઉંગા.

(બચ્છે)

(એના ગયા પછી ઘડીક વાર સ્મશાનશાંતિ પથરાય છે સૌ એક ખીજના
માં સામું જુએ છે. જાણે સૌના પર કોઈનો લીધણ, દુઃખદાયી, ને અનિષ્ટ
પડછાયો પડ્યો હોય ને ! આખરે રામદીન ઉઠે છે.)

રામદીન

(દર્દીબર્યા સ્વરે)

રોજ રોજ આ અપમાન ! રોજ રોજ આ હીણપત ! હવે
તો નથી સહન થતું; આપણે કાળા, આપણે નીગર, આપણે નાસ્તિક
એટલે નિંદવા યોગ્ય ને એ બધા ગોરાઃ આસ્તિક દેવપુત્ર એટલે

મને એ માર્ગ મળ્યો છે, એટલે હું સૌને એ સમજાવું છું, તે તે કાંઈ જાણતો નહિ, બાલપણમાં મારાથી નાનાને સમજાવી અર્થમાં લઈ જતો, થોડીક લાલચ પણ આપતો.....

એક સિપાહી

—તે અત્યારે ય આપો તો છે.

ડેનીઅલ

(હસીને)

હા. અત્યારે પણ આપુ છું. તમે જુવાનસીંગ ઉપર પ્રહાર કરો છો. પણ કાંઈ નહિ, હું ખ્રિસ્તી જૂઠું નહિ બોલું. મેં તો મનથી નક્કી જ કર્યું છે કે જે સિપાહી ખ્રિસ્તી થાય એને જગ્યા ખાલી પડે કે તરત જ નાયક બનાવતો. તે નાયકમાંથી ઉવાલદારને એમ આગળ; બે એક બાણસનો આત્મા ખચતો હોય તો એમ કરવામાં શું ખોટું છે? જરા યે ખોટું નથી. ઉલટો ધર્મથી સંકેત બરાબર ફળે છે; ધર્મથી સંકેત જ એવો છે કે ખ્રિસ્તી પ્રજાએ કાળા ને હીધન એટલે નારિતક પ્રજા પર રાજ્ય કરવું. જુઓને, અમેરિકામાં કોવું રાજ્ય? તો કહેશે ઇંગ્લીશતાનનું. ઓસ્ટ્રેલીઆમાં કોવું રાજ્ય? તો ઇંગ્લીશતાનનું. જાવા-સુમાત્રામાં કોણ? તો ડચ-ખ્રિસ્તી પ્રજાનું. આફ્રિકામાં કોણ? તો ફ્રેંચ, અંગ્રેજ. હિંદુસ્તાનમાં તો અંગ્રેજ. ઠેક-ઠેકાણે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં માનનારી પ્રજા વિજય મેળવતી જાય છે. એ શું સૂચવે છે? એક જ કે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં માનનારી પ્રજા ધર્મને વહાલી છે, એક વાત કહી દઉં કે બીજાની જેમ હું એમ નથી માનતો કે અમને કાળા લોકો ઉપર આબુક ચલાવવા માટે ધર્મને મોકલ્યા છે? હું તો ઉલટો એમ માનું છું કે ધર્મની ખાએશ તો એવી છે કે આ હીધન લોકો-જેમને ધર્મના દરવાજાની ખગર નથી, એમને આવું જ્ઞાન આપવું-જે, અમે સૌ કરી રહ્યા છીએ. જે

કોઇ ખિસ્તી થાય એણે એ કરવું જોઇએ. ને હથ્થર જેમ
અમારા કિપર ખુશ થઇને અમને આ ઉંચા સ્થાને ખેસાડે છે એમ જ
અમારો નવો દેશી ભાઇ ઉચ્ચા સ્થાને ખેસે એમ ધન્ય છે જ. એટલે
હું જે કોઇ ખિસ્તી થાય એને ઉચી પદવી મળે એવી ભલામણ
કરું જ છું. ને એ તો 'ખુલ્લુ' જ કહું છું ને કે જ્યાં સુધી તમે
તમારો જંગલી ધર્મ પાળ્યા કરવાના છો ત્યાં સુધી તમે સહેજ
પણ ઉચે આવવાના નથી એ નક્કી માનજો. જીવાનસીંગને મેં
નાયક ન બનાવ્યો હોત તો પણ હથ્થર જ એને ક્યાંક ઉચે સ્થાને
મૂકી દેત. હું તો માત્ર નિમિત્ત રૂપ હતો. ઉચે જવાની એની લાચ-
કાત તો એ ખિસ્તી થયો એટલે જ સિદ્ધ થઇ ચૂકી'તી. જેનાં
ખાપડાંમરી જમને હળવો થઇ ગયો હોય એને ઉચે જતાં કોણ
રોકી શકે ? હવે કોઇને કાંઇ પૂછવું છે ?

(બાધા ચૂપ રહે છે.)

ડેનિયલ

(હીને)

અચ્છા, બાબાલોગ ! મેં શ્રી રવિવાર કે રોજ આઉંંગા.

(ભય છે)

(એના ગયા પછી ઘડીક વાર રમશાનશાંતિ પથરાય છે સૌ એક ખીલના
માં સામું જુએ છે. જાણે સૌના પર કોઇનો લીપણ, દુઃઅહાથી, ને અનિષ્ટ
પડછાયો પડયો હોય ને ! આખરે રામદીન ઉઠે છે.)

રામદીન

(દર્દીબર્યા સ્વરે)

રોજ રોજ આ અપમાન ! રોજ રોજ આ હીણપત ! હવે
તો નથી સહન થતું ; આપણે કાળા, આપણે નીગર, આપણે નાસ્તિક
એટલે નિંદવા યોગ્ય ને એ બધા ગોરા : આસ્તિક દેવપુત્ર એટલે

પૂજવા જેવા: નથી સખાતાં આ બધાં અપમાન. જે રાત ને દિવસ દરનું પાન કરે છે, પવિત્ર ગૌમાતાનો આહાર કરે છે, નિત્યકર્મમાં જુગાર ને રડીયાણું છે, જેનામાં જેલુકમી સિવાય એકે આવડત નથી, ધમડ સિવાય એકે ગુણ નથી એના કેટલાંક અપમાન સાંખવા ? મને મારા અપમાનનું તો કાંઈ નથી લાગતું, જુવાનસીંગ ગૌમાંસ ખાધને નાપાક બની જાય એનું એ કાંઈ નથી લાગતું; પણ નિત્ય ઉઠીને આ પ્રાતઃસ્મરણીય જનકીજી, અધનિવારક રઘુવીર ને બીડ-ભંજન ઉત્તમંતની આ નિંદા નથી સભળાતી. થાય છે કે મારા કાનમાં આના કરતાં કોઈક ખીલા જડી છે. જેણે શૌચ જમ આવીને કોઈ દિ' હાથ પાણીએ નથી લીધું એ જાંગલા આપણુ સૌ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયની સન્મુખ તુલસીદાસજીના નામ પર બે ગાળો વર્ષાવી જાય, ને આપણે સૌ મૂંગા બેસી રહીએ, ત્યારે થાય છે કે આના કરતાં કોઈકે આપણને સૌને જન્મકાળે જ પાશેર સોમલ ઘૂટીને પાછ દીધું હોત તો સાઈ હત.

(દર્દથી બોલાતું નથી એટલે નીચે બેસી જાય છે. શંકર આવીને શુપથુપ બેસી જાય છે.)

મહામ્મદ

હું મુસલમાન છું એટલે મને રહેજે ઓછું લાગી આવે છે એમ નહિ માનતા, હું તો આજ વર્ષેથી આ સાંભળતો આવ્યો છું; આજ રામને ગાળો દીધી, કાલ ઉજરત મહમ્મદનો વારો. એને મન તો ખ્રિસ્તી સિવાય સૌ સરખા જ જંગલી ને બદનામ છે. આવા તો કેટલાય જુવાનસીંગાને, રહીમોને, હુમ ને રોસ થઈ જતાં જોયા છે, પણ કરીએ શું ? આ માઠી વેળા છે: રાત અંધારી છે. ક્યાં જવું ?

શંકર

દીવો થવા કોઈ તૈયાર નથી ?

(બધા જાય છે)

શંકર

મા ભારતી બહુરતના વસુધરા કહેવાય છે. ને એની ગોદમાં કંઈક હીરા ને માણેક પાક્યાં છે, આજે એને ત્યાં સિંહ જેવા શૂરવીર ને કમાડ શ્રી પહોળી છાતીવાળા શીખો પડ્યા છે. એક વાર આંખ નોંધે તો પણ શીરંગી બચ્ચો થયરી જાય એવા સિંહો આજે શું કરવા ધારે છે? પ્રતાપ ને જસવંતસિંહના વંશજ, પહાડ ને પત્થરમાં પોઢનારા રજપૂતો પોઢી જ રહેવા ઇચ્છે છે? દક્ષિણના મરાઠા કે અયોધ્યાના રોહીલા કોઈ આ અધારી રાતે મશાલ ઝાલવા તૈયાર નથી? જ્યારે સૌનો ધર્મ પગ નીચે કચડાઈ રહ્યો છે, જ્યારે સૌના મોં લજ્જા ભારે નમી ગયાં છે, જ્યારે સૌનો ઉજ્જવલ, યશસ્વી પ્રતિહાસ કોઈક દૂરના નિવાસી આવીને જૂંસી રહ્યા છે ત્યારે કોઈ અવાજ ઉઠાવતા નથી? કોઈકના પિતા ને પિતામહોએ રાવણને સંહાર્યો છે, કોઈકના પૂજનીયોએ અસહાય દ્રૌપદીની વહાર કરી છે, કોઈકના ગુરુ-જનોએ દિલ્હીના કાંગરા સર કરી ભારતને સોને મઢ્યો છે, કોઈકના પિતામહોના ઘોડાએ કૃષ્ણનાં કાળાં, ઊંડાં ને સિંધુના જૂખરાં વેગવાન પાણી ડોલ્યાં છે, કોઈકના પિતામહોએ નેકીને ખાતર, શરણાગતને ખાતર કે ધર્મને ખાતર કાય વિસર્જન કરી છે. એ બધાને સંભારી તમને પૂછું છું કે કોઈ આ સંકટમાં પડેલ દીનહીન દેશનો ખેલી થવા ભાગે છે? કોઈ આ મેઘલી રાતના અધારાં વિદારવા તૈયાર થાય છે?

સૌ

અમે—અમે—અમે.

શંકર

ચૂપ ધીમે. તમે તમે એટલે કોણ?

સૌ

અમે હિંદુ, અમે મુસલમાન, અમે મરાઠા.

(શંકર મોં બગાડે છે)

રામદીન

અમે સિપાહીઓ.

શંકર

તમે શું કરશો ?

સિપાહીઓ

અમે ધર્મતું રક્ષણ કરશું, અમે દેશને બચાવશું.

શંકર

ક્યા ધર્મતું.

સૌ

હિન્દુ ધર્મતું, અમારા ધર્મતું, મુસલમાન ધર્મતું.

(શંકરના મોં પર કાળું વાદળું પથરાય છે એ રામદીન સામું નીચે છે.)

રામદીન

અમે ક્ષીરગીઓને ઠાંકી કાઢશું.

શંકર

પછી ?

રામદીન

પછી ? પછી શું ? અમારા ધર્મને નિંદનારા જશે, અમારી મિલકત લૂટી લેનારા જશે, અમારા રાજ્યો પડાવી લેનાર જશે, અમારા ખેડૂત સુખી થશે, કારણ, કરવેરા એટલા નહિ હોય, અમારા

સિવાહી સુખી થશે, કારણ કે હંમેશા પગાર લેઈ જવારે શીરંગી અમલદારો નહિ હોય. અમે સૌ સુખી થઈશું.

શંકર

જ્યાંમદો, આપણે સુખી થાઈએ કે ન થાઈએ: એ તો મુક્તિનું પ્રભાત ઉઘડ્યે ખબર; પણ આપણે લડવાના તો ખરા જ. ધર્મની નિંદા સહન કરીને, પરદેશીઓની એડી તળે કચડાઈને કોઈ સુખી નથી થઈ. તમને જ્યાં સુધી નવા હુકમો ન મળે-મારા અગર રામદીન તરફથી ત્યાં સુધી ચૂપ રહેજો. કોઈને રહેજો ખબર ન પડે કે તમે ક્યા રસ્તે જઈ રહ્યા છો. ચુપચાપ, તાલખંધ પેરેડ કર્યે રાખજો. હસીને સાહેબને સલામ કરજો. ને એ-એ દિવસ-જ્યારે આપણા દેશનું આકાશ મુક્ત-પ્રભાતના લાલરંગથી રંગાઈ ગયું હશે, એના કલાકો ગણ્યા કરજો. બસ, સૌ ખુશ રહો.

(સૌ ચુપચાપ વિખરાય છે માત્ર રામદીન ત્યાં હોય છે)

શંકર

રામદીન, આ બધાને તું સાચવીશ ?

રામદીન

જરૂર વળી.

શંકર

એ બધા છે બહુ નેક આદમી, પણ ભોળા, ઓછી અક્ષલવાળા; એને કોઈક ફ્રાસલાવી ગયું તો ખલાસ. મહેતાબ ને જરા બોલાવ તો.

(રામદીન બચે છે)

શંકર

આ બધા ઉપર ભારતના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધનો આધાર રાખવો ? એમને દેશની ખબર નથી, ધર્મની ખબર નથી, ખબર છે માત્ર

[૪૦]

પ્રીતગીઓના જુલમની, જુલમીઓ પ્રત્યેની કાઝ ન વિપ્લવમાં
બસ થશે ?

(બહાર આવીતાનો ગોળાબાર સંભળાય છે. રામદીન ધસમસતો આવે છે.)

રામદીન

શાફ્ફલને મારી નાખ્યો.

શંકર

(ઉતાવળે જતાં)

કોણે ?

રામદીન

ગ્રેહોમે.

(પહોં પડે છે.)

દશ્ય પાંચમું

સ્થળ : મિલીટરી કેન્ટોનમેન્ટનો ચોક.

પાત્રો : સિપાહીઓ, ગ્રેહોમ, રામદીન, શંકર.

(જે સિપાહીઓએ ગ્રેહોમને પકડી રાખ્યો છે. એક જણ એની બંદૂક આંચકવા મથે છે. ગ્રેહોમ ખૂબો પાડે છે. એક બાલુથી શંકરને રામદીન દોડતા આવે છે, બીજી બાલુથી થોડાક સોલ્જરો ધસી આવતા હોય છે. એક બાલુ મારેલકાળીઆર પડ્યો છે. ટોળા વચ્ચે શાર્ફલનું લોહી ત્રબકતું રાખ છે.)

એક સોલ્જર

એય દિલપ, ગ્રેહોમ કો છોડ દો, પકડો મત.

બીજો

એય ગદ્દા, ઉસકી બંદૂક રખ દો. કાયકુ ખીંચતે ?

રામદીન

અરે એને પકડી રાખો, નહિતર અગાવી દેશે.

એક સિપાહી

અરે, પણ શાર્ફલને તો ખસેડો એ કચડાઈ જશે.

બીજી સિપાઈ

ઝટ ધરપતાલે.

ત્રીજી સિપાઈ

પણ થયું શું ? કેમ બન્યું ?

બીજી સિપાઈ

(ગ્રેહોમ તરફ હાથ લખાવતાં)

આ સાલ્લાએ ગોળીએ વીધો.

એક સોલ્જર

યે નીગર, ક્યા બાલતે ?

(મહમ્મદ ને એક બે નળ શાફુલતું રાખ ઉઠાવતા હોય છે ત્યાં ગ્રેહોમ સિપાઈઓના હાથમાથી છૂટીને બાલનાર તરફ ધસે છે.)

ગ્રેહોમ

સાલ્લા, મુઝે ગાલી દીયા ?

(લાત મારવા બતાં મહમ્મદને લાગે છે.....હુબળો ને નષ્ટ લાગતો મહમ્મદ લાત લાગવતાં બે સીધો સોઠા નેવો થઈ નય છે, એની આંખમાંથી અંગારા વરસે છે.)

મહમ્મદ

મારી વીસ વર્ષની નોકરીમાં મેં કોઈનો તુંકારો નથી ખાધો, ને આજ તું મારી નય છે; (વેદનાથી) શું કહે ? એને જ્યાન દીધી છે; (ભૂલમાં શકર તરફ આંગળી ચીંધે છે) નહિતર ક્યારનો હિસાબ કરી લીધો હોત. પણ ફિકર નહિ. એક વાર ખાતું સાફ કરી લઈશ.

(એવું અંગ ધૂળે છે, સિપાઈઓ એને શાંત ખાડવા દૂર લઈ નય છે)

એક સોલજર

લેકીન થા કયા ?

ગ્રેહામ

મેં 'યે એન્ટલોપ' માર કે આતા થા, મેરી સાથમેં એક બમ્બન મળ્હર થા; યે શાફલને મુઝે કહા: "યે બમ્બન બડા પડિત હૈ, ઉસકો યે અપવિત્ર કામમે જોડનેકા ઠીક નહિ હૈ." મેં બોલા: તુમ તુમારા કામ કરો: વો બોલા: યે બમ્બન કો છોડ દો. મેં એન્ટલોપ ઉઠાઉંગા. મેં ના બોલા. રકઝકમે ઉસને હાથ લગાકર બમ્બનકો ઉઠા દીઆ ઓર એન્ટલોપ ઉઠા લીઆ. મેં ફૈરન ઉસકો શૂટ કરા. મેં ઉસકો તીન દે ના બોલા થા, લેકીન ઉસને હી ઝગડા કીઆ. દુસરા કયા હો સકતા ?

એક સોલજર

લેકીન મૂરખ, તુઝને દુસરા કોઇ મળ્હર નહિ મીલા કે બમ્બનકો ઉઠા લીઆ ?

ગ્રેહામ

વો ખોત Insolent થા. વો રનાન કરતા થા મેં ઉસકી પાસ જા કર હાથ ધુલાને કા બોલા, ઉસને કહા મેં નહિ ધુલાઉંગા. શીર મેરા હિમાગ બિગડ ગયા. મેં ઉસકો બોલા: "અચ્છા, થોડે દૂર મેં શિકાર કર કે એન્ટલોપ રખ્યા હૈ. ઉસકો ઉઠા કર મેરી સાથ ચલો. પહલી દે ના બોલા; મેં બંદૂક ઉઠાઇ. ફિર આગે ચલા. ઉસકા રનાન બી રહ ગયા ઓર પૂજા બી રહે ગઇ.

(ખડખડાટ હસે છ.)

પોલ

ઉસકા નામ પૂછાં થા ?

ગ્રેહોમ

એ ગાંવ કા હી હૈ. ઉસકા નામ મે લૂખ ગયા. કોઇ પાઠી કે એસા કોઇ હૈ; ઉસકો ખાલૂમ હોગા.

(શંકર તરફ આંગળી ચીંધે છે. શંકરની આંખ શિકારી ખાનખી નમ સ્થિર, પણે ગ્રેહોમ તરફ નોંધાઈ છે.)

પોલ

(શંકર તરફ નર્તા)

તુમારા નામ કયા ? કાયકુ કમ્પ મેં આયે હો ?

(શંકર સ્થિર છે, એ ગ્રેહોમ તરફ તાકી રહ્યો છે.)

પોલ

એય લંગોટ, સુનતા નહિ ? તુમારા નામ કયા ?

(શંકર હજી મૂંગા છે. પોલ એને સોદી અડાડે છે.)

રામદીન

(વચ્ચે ઉભો રહી)

ઉસ કો મત અડો સાઠળ.

સોલજરો

(ટાળે વળતાં)

નહિતર કયા હોગા ?

રામદીન

હસરા કુંછ નહિ, આપકી ઔર હમારી મીટી ખરાબ હો જાયગી.

પોલ

(દાંત કચકચાવી સોદી હગામતાં)

you nig.....

(ઉતાવળે આવતા ડેનિયલની ઝૂમ સંભળાય છે)

you naughty boys.

(પાસે આવીને પોલ વગેરેને)

please to your bungalows.

(દિશી સિપાહીઓ તરફ)

to your Barracks. મેં અભી આતા હું.

(સોલજરોને લક્ષને નય છે. ગ્રેહોમને જતો ભેધ શંકર એક ડગલું આગળ આવીને એને અટકાવે છે)

શંકર

વો બમ્બન કા નામ આપ ક્યા ખોલા ?

ગ્રેહોમ

કુછ પાઠી જૈસા થા. તુમકો તો મૈં પીછાનતા હું.

શંકર

હળધર પાઠી થા.

ગ્રેહોમ

(જતાં જતાં)

હા. હા.

(શંકર જડવત હસો રહે છે)

(પહોં પડે છે.)

દશ્ય છંદું

વચન : હળધર વેદપાઠીના ધરતું આંગણું.

પાત્રો : હળધર, આસ્તી, સગુણા, શંકર.

હળધર

સગુણા, આજે હું એક અપૂર્વ અનુભવ લઈ આવ્યો.

સગુણા

સ્નાન કરવા ગયા ત્યાં ?

હળધર

હા, સ્નાન કરી ધ્યાન ધરતો હતો ત્યાં એક આંગણ ધ્રુવકે આવ્યો, ગુલાબી જુવાન હતો. મારી પાસે આવીને એણે હાથ ધોવરાવવા કહ્યું, મેં એને થોડી વાર ધીરજ ધરવા કહ્યું; પણ કોણ જાણે એના શિક્ષા ગુરુએ એને ધીરજનો મહિમા નહિ સમજાવ્યો હોય, એટલે એણે તરત જ હાથ ધોવરાવવા કહ્યું. હું તો ધ્યાનમાં બેસી ગયો. (સ્હેજ કડક અવાજે) તે શમિક ઋષિની વાત સાંભળી છે ને ? પરિક્ષિતે શમિક ધ્યાનમાં હતા ને પાણી માગેલું, પાણી ન મળ્યું એટલે ડોકમાં મૂએલો સર્પ પહેરાવીને ચાલ્યા ગયેલા આને આજુ-

બાળુ જોતાં સર્પ નહિ મળ્યો હોય એટલે સર્પ જ્યાં કારગનો ઉપયોગ કર્યો,

સગુણા

શું પિતાણ !

(સહસા ભીડીને પિતાનો વાંસો જુએ છે, વાંસામાં લીલો પટો પડી ગયો છે. સગુણા બાળુમાં ઘેસી જઈ પિતાના ગોળામાં મોં ઢાંકી દે છે.)

હળધર

(સગુણાનાના વાંસે હાથ ફેરવતાં)

કાં ખેટા ?

સગુણા

શમિકને પુત્ર હતો. તમારે ત્યાં હું.....

હળધર

(હસીને)

મારે ત્યાં પુત્રી છે, નહિતર એને આપ દેતા ખરું ? ને શમિકનું જો શાપ આપી શું કાલે કાઢ્યો ? સુર્પસત્ર ! મારાં તપોભાગ્ય છે કે મારે ત્યાં પુત્રી જન્મી, નહિતર મારે કપાળે બીજો નરસત્ર ચડત, ખેટી. તમને વૈરના મનોભાવો ન શાભે, પણ હું તો વાત કરતો હતો મારા અપૂર્વ અનુભવની. મારા ધ્યાનમાં ભંગ પડ્યો એટલે મેં કહ્યું કે તું શું માગે છે ? એણે તો એનું મરેલું હરણ ઉપાડીને લઈ ચાલવા કહ્યું. મેં કહ્યું મને ધ્યાન કરી લેવા દે પછી આવું. હું ધ્યાન ધરી લઉં એટલીવારમાં એણે એક બે ગોદા માર્યા, કાણ જાણે એને સ્વર્ગીનું રાજ્ય વહી જતું હશે ! હરણ ઉપાડીને ચાલતાં મેં એને કહ્યું કે હું પવિત્ર બ્રાહ્મણ હતો ને મારી પાસે આવું કામ ન કરાવાય, પણ એને મારા બ્રાહ્મણપણાની શી પડી.

હતી ? ઘોડે ખેઠેલ એ મને હાંકતો હાંકતો કેમ્પ તરફ લઇ ગયો. મારી ઇચ્છા તો એમ હતી કે મને ગામમાંથી લઇ જાય; પણ એણે તો સીધો કેમ્પ તરફ ઘોડો વાળ્યો. કેમ્પના દરવાજા આગળ જ એક શીખ જુવાનિયો ઉભો હતો, મુછનો દોરો પણ કુટ્યો નહિ હતો, ઉઘડતાં ફૂલ જેવા મોં પર સ્મિત હતું. મને એ ઓળખતો નહિ હોય, પણ ખસા પર જનોઇ જોઇ પેલા આંગઝ યુવકને પૂછ્યું: “આ બ્રહ્મદેવને શા માટે વેઠે પકડ્યા ?” પેલાને જવાબ દેવાની કુરસદ નહિ હતી, કારણ કે એ તો ઘોડા ઉપર હતો ને અમે જમીન પર હતા. શીખ જુવાને એને આજીજી કરી, સો એક હાથ લગી મનાવ્યો. આખરે પેલો ન માન્યો એટલે મને ખસેડી દરણુ પોતે ઉપાડવા માંડ્યું, અને ખખર નથી કે પછી શું થયું. આંગઝ જુવાન નીચે ઉતરી ગયો હતો ને પેલા શીખ કિશોર જોડે લડતો હતો, ઓર્થોતાનો મેં બદ્ધકનો અવાજ સાંભળ્યો. શીખ જુવાન તરફડતો પડ્યો હતો, હું ચાલી નીકળ્યો શું કામ એ ખખર નથી, પણ સહેતુક આવ્યો હતો એ નિશ્ચિત છે.

(સગુણા પિતાના મોં સામે જોઇ રહે છે, એના મોં પર લયને આશંકા છે, હળધરના ચહેરા પર વૃદ્ધ મંથનની વેદના પથરાઇ રહી છે, એ સગુણા સામે એકી યથે જોઇ રહે છે.)

હળધર

ખેટી ।

સગુણા

પિતાજી.

હળધર

આપણે સૌ કોષ્ટક ભયાનક અદૃષ્ટ તરફ ઢસડાઇ રહ્યા છીએ. ભયાનક છતાં એ અનિવાર્ય છે. આજે જો એ ભયાનક પણ નહિ

કહીએ તો આપણે માણસ તરીકે નહિ જીવી શકીએ, હા-આપણે માણસ ન રહીએ, ભયાનકથી બીધે નહિ પાલવે.

સગુણા

પિતાજી, શું કહો છો ? નથી સમજાતું.

હજીવર

તને નથી સમજાતું ? મને આજ સમજાઈ ગયું-પૂરેપૂરું સમજાઈ ગયું, સહેજે આશંકા ન રહી.

સગુણા

કે-

હજીવર

દાસદશા કેટલી ભયંકર છે ? આ મંદિરમાં છાંયે બેઠા બેઠા મને ખબર નહોતી પડતી કે ઇશ્વરની શ્રી ઇચ્છા છે ? પણ એક કલાકે શ્રીખવી દીધું કે ઇશ્વરની ઇચ્છા શું છે !

સગુણા

શું ?

હજીવર

કે આપણે એ ભયાનક પદાર્થપાઠ લેવો ને દેવો.

સગુણા

શાનો ?

સમાજ માટે એથીયે ભયંકર છે. સૌ અંદરથી સડતા જમ્યે છીએ. આ ભયાનક સંગ્રામમાં અમે સૌ સડેલાઓ નાશ પામવાના છીએ-હું, પેલો આંગ્લ જુવાન, હુમતસિંહ, ને બધા જ.

સગુણા

તમે બોલવું બંધ ન રાખો પિતાજી ?

હળધર

અરે- હા. હું ભૂલ્યો. શકરને કહેવું જોઈએ તે સગુણાને કહી રહ્યો છું.

સગુણા

તમે શું કરશો પિતાજી ?

હળધર

હું વિખલવમાં મરીશ.

સગુણા

ને સંકર ?

હળધર

એ પણ.

સગુણા

ને હું ?

હળધર

હું ? હું શું જાણું ખેટી ? શકરની તો મને ખબર છે એટલે કહું છું.

સગુણા

મને એકલીને જીવવાની આત્મા ન દો, પિતાજી !

હળધર

ખીજા કોને જીવવાની આજ્ઞા દઉં ત્યારે ?

સગુણા

તમારા સહુની જોડે મને પણ લાઇ જાઓ.

હળધર

ગાંડી રે ગાંડી, ગાયને યુદ્ધક્ષેત્રમાં લાઇ જવાતી હશે ?

સગુણા

(હસીને)

કેમ, કાંઈ ગાયને શીંગડા નથી ?

હળધર

પણ કોનું શું થશે એ કાંઈ જ ખબર પડતી નથી.

સગુણા

તો પછી હું ક્યાં જઈશ ?

હળધર

શંકર આવ્યો કે નહિ તે જોઈ આવીશ ? આવ્યો હોય તો
જેથી લાવ.

(સગુણા બચ છે. થોડીવારે સ્થિર ને દૃઢ પગલા માંડતો શંકર પ્રવેશ
એક બાલુ મૂંગો ઉભો રહે છે)

હળધર

આમ આવ શંકર ! આજે તો હળધર વેદપાઠીને એક પરમ
થયું,

[પર]

૧૮૫૭ :

શંકર

(કઠોર સ્વરે)

કે ગુલામ દેશમાં બ્રાહ્મણ તરીકે જન્મવું એટલે શું ?

હળધર

ગુરુ દત્તાત્રયની માફક મારે એ જીવાનને એકે ગુરુ તરીકે
ગણવો પડશે.

શંકર

(એજ સ્વરે)

ગુરુદક્ષિણામાં શું આપશો ?

હળધર

(મંત્ર ઉચ્ચારતા હોય તેમ)

વિપ્લવ.

શંકર

પિતાજી !

(મંત્રમુગ્ધની જેમ હળધર પાઠીના પગમાં પડે છે. સગુણા પ્રવેશીને
વૃદ્ધ વેદપાઠીના પગ પાસે બેસી જાય છે. વેદપાઠી ગણગણે છે.)

શત્તં જીવ શરદ :

દશ્ય સાતમું.

સ્થળ : ગામના ચોકનો એક ખૂણો.

સમય : પહેલા પ્રવેશ બાદ થોડા મહિના પછીની એક રાત.

(દીવાના થાંસલાને અજવાળે દુકાનના ચોરા પર બેઠા બેઠા નાગરિકો વાતો કરે છે, ઓટો નાનો હોવાથી બે ત્રણ જણ બેઠા છે, બે ત્રણ હસા છે.)

પહેલો નાગરિક

તને શું લાગે છે ?

બીજો નાગરિક

લાગવું તું શું ? આપણ સૌજી આવી બન્યું છે. નહિતર આવું અને ? છડેચોક ગામમાં ગાયો વઢાય, મોરલા મરાય ને મા'જન ફરિયાદે જાય ત્યારે દાદ નો' દે, ત્યારે બીજું શું સમજવું ?

એક જુવાન

માના દાદા તમે મા'જનમાં આ'તા ?

માનસંકર

હું તો! જાઉં જ ને, આજ ચાલીશ વર્ષથી આજણની નાતનો

મોવડી, એટલે જાવું તો જોઈજાને? ને એમાં ય આ તો ગૌવધનો પ્રશ્ન ! બ્રાહ્મણને અડસઠે તીરથ ગાયના દેહમાં જ.

જીવાન

તે સાહેબે જવાબ શું દીધો ?

- માનશંકર

જવાબ શું દે? પહેલાં તો કહે કે સા'બ જમવા બેઠા છે, પછી કહે કે ઊંઘી ગયા છે. ત્રણ કલાક ભૂખ્યા તપ્યા ત્યારે સાહેબની મુલાકાત થઈ. જમને વાત કરી ત્યારે કહે કે એ તો કીલી સાહેબના અધિકારની વાત થઈ, એમને મળો.

એક નાગરિક

આય એની માતો સા'બ ! સીધો જવાબે તો મળે.

માનશંકર

(જોખારો ખાઈને)

અમે તો આ કીલી સાબને જાણ્યો. સાબ મદમ હારે ગુલતાનમાં બેઠેલા. ત્રણ વાર કેવરાબું, બે વાર ચીઠી મોકલાવી, ત્યારે આવ્યા,, કીધું ત્યારે અંગ્રેજીમાં બે ગાળ દીધી, ને છેવટ ફ્રેંસેલો આપ્યો ત્યારે એમ કે 'કમ્પના મેજરને હું લખી નાખીશ કે આ બાબતમાં ચોક્કસાઈ રાખે' અમે કીધું પણ સાહેબ ! એ ગોરાને સજા તો થવી જોઈએ ને ? રૈયત બધીનાં દિલ દુભવે એવું શું ? ત્યાંતો સાહેબનો મિજાજ ખાટો થઈ ગયો, રૂપ જ બદલાઈ ગયું હો ! કહે કે: "તમે ફ્રેંસેલો માગવા આવ્યા છો કે સલાહ આપવા ? જાઓ ચાલ્યા જાઓ આંહીથી." ને ભાઈ લાપશી ખાધા જેવાં મોઢાં લઈને પાછા હાલ્યા આવ્યા.

બીજો નાગરિક

મા'જન પછી તો ભેગું થ્યું ?

માનશંકર

શું કામ ?

પહિલો નાગરિક

સાહેબન ! ફેંસલા ઉપર વિચાર કરવા.

માનશંકર

મા'જન તો ત્યારે ને ત્યારે કે'તું'તું કે હવે તો એક ધલાજ છે, કાં તો હડતાલ, નહિતર પછી હિજરત. પરહુમાં હાલ્યા બધાએ તો છે.

બુવાન

બતાં બતાં થોડકને.....તો ઠાઠક વળે.

માનશંકર

શું કરીએ ? આજ એમતું પરિણામ વધી ગયું.

એક નાગરિક

પણ માન દાદા પરિણામ વધતું બય છે એમ રંબડ પણ વધતી બય છે હો. એકલા સાર્જન્ટની નહિ, ફીરંગી સાતરની રંબડ

બીજો નાગરિક

ફીરંગી એકલા શું કામ, એમના કુતરાય આપણને રંબડે

(સૌ હસી પડે છે.)

એક નાગરિક

સાચું કહે છે, એમના શિકારી કૂતરા ભારા તારા જેવાને ફાડી ખાય એવા છે.

બીજો નાગરિક

હા સાચા કૂતરાની વાત નથી કરતો, હ તો વાત કરે છે, ભારા તારા જેવાની. એની પાસે જમને પૂછડી પટપટાવે, ને જે બટકુંકટકું ફેંકે છ લાઇ આવે એવાની. આજકાલ એમની રંજડ બહુ વધી પડી છે.

જીવાન

હવે સમજ્યો ?

બીજો નાગરિક

જીએને આ મીરખાં. સાંજને નામે જ પૈસા કઢાવતો ફરે.

પહોલો નાગરિક

પણ મને વિચારવા જેવી દશા તો આ દાના જેવા કારીગરની લાગે છે. બિચારા રાજના વખતમાં એ પૈસા કમાઇ ખાતા'તા, છ ટળી ગયા. મીઠાનેા ઇન્જરો, ઠાચે વણેલા કાપડનેા ઇન્જરો, સુરોખાર, ગંધકતો ઇન્જરો. આમ કાં તો ઇન્જરાવાળા હોમ કે ફૂક સાંજ માગે છ ભાવે કાપડ વેચે ને કાં તો શાળ ભાંગી દાડી કરવા માંડે.

દાનો

ત્રણ મહિનામાં ત્રીશ વણકરના ઘર ભાંગી ગયા.

વણિક

ધ ધા માતરની એ દશા છે. કપનીના માલ સાથે ખોટ ખાઇને વેચીએ તો ય હરિશ્ચંદ્રમાં ક્યાં ટકાય એમ છે ?

પહેલો નાગરિક

પણુ આ તો બિચારા રોજની આવકમાં રોજનો રોટલો ખાનારા
આદમી, એમની રોજ તૂટી જાય તો કોને આંગણે જમને લાંધવું ?

ત્રીજો નાગરિક

કુમ્પમાં ઘોડાના ખાસદાર તરીકે હમણું માંગ છે.

(એક રખારી પસાર થાય છે એને જૂમ મારે છે)

એલા ધના, હમણું કેમ વરતાતો નથી ? વાળુ લેવા આવતો
નથી ?

ધના

ખાણુ ક્યાંથી આવું ? મેં તો ગોવાતીનો ધંધો મૂકી દીધો.

ત્રીજો નાગરિક

શું કામ ?

ધના

શું કંઈ ત્યારે ? સરકારે ગૌચરની ભેં ખેડવા આપી દીધી, ગવ-
તરીકે ને લખતે જાઉં ક્યાં ? નાટકના ગા માતાજીના સરાપ લેવા
છ કરતાં તો ખીજે ક્યાંકથી મૂઠી ધાન પેદા કરી લેવું સારું.

સૌ

હાય, હાય, ગૌચર જમ કર્યું ? મા'જનને કે કોઈને પૂછ્યું ચ નહિ ?

ધના

ગા માતાજીના નસીબ દુખળાં, ખીજું શું ?

રજપૂત

ગાય માતાજીના નસીબ નહિ પણ આપણા હાથ દુખળા એમ
એમ કહે. નહિતર...નહિતર ગાયના મેં માંથી ખડતો પૂજો આંચકી લે ?

માનશંર

(નિસાસો નાખી)

ઠામુકી ગાયુંતી કતલ થવા માંડી ત્યાં પૂજા આંચકવાની શી વાત ? હરિ ! હરિ ! તે હવે ક્યાં કામ કરછ ધના ?

ધનો

કાંપ સામે નવી ચાલીકું બધાય છે ત્યાં.

માનશંકર

ત્યાં શેન કાન ચણાય છે ?

દાનો

રહેવા દો, માનદાદા એતું નામ લઇ તો ય જીભ અપવિતર થાય.

માનશંકર

(જીભ કચડતો)

સમજ્યો, સમજ્યો; છાવણી હારે ઇ તો આવે જ ને. ને ગામ-ડામાંથી ધા આવે છે, ઇ તમે કોઇએ ક્યાં સાંભળીએ ? કેટલી ગાઇડે બોતુ કળેજાટ કરે છે ઇ ખજર છે ?

બીજો 'નાગરિક'

[(કાને હાથ મૂકતો)]

રહેવા દો માન દાદા, કાન સડસડી જશે,

માનશંકર

(રજપૂતનું કાંડું ઝાલી હડખડાવતાં)

બાપુભા, હવે કાંઇ કરવું છે, કે આમ ને આમ બેસી રે'વું છે ? મારાથી કો'કદિ કવેણુ બોલાઇ જશે હો:

રાજપૂત

એ જ થઈ રીયું છે. માનાદાદા, મલક આખો સળવળી રીયો છે, પણ જાજા કાને વાત નાખવા જોવું નથી. હળધર પાઠીને ત્યાં જરાક જઈ આવજો, તમે સાંભળ્યુંને એમનું વર્ષાધિન બંધ થીયું ને મંદિરની જમીન આંચકી લીધી જરાક મળી આવજો. એને ત્યાં પેલા સંન્યાસી છે ને.

માનશંકર

હા, હા. સમજ્યો. પણ વિચાર કરી લેજો કે માણસના મેળમાં રેવું છે કે પછી સૌ જનવરની હારમાં હાલ્યા જવું છે ?

(ઘોડાની પડધી સંભળાય છે, ચોકના પ્રવેશદ્વાર, આગળથી સંભળાય છે, 'દોન હૈ ?' એક નાગરિક જવાબ આપે છે 'દૈયત' દીવાને અજવાબે એ ટોમી ઘોડેસ્વારો દેખાય છે)

એક ઘોડેસ્વાર

ધતની દેર તક કયું બેઠે હો ? માલુમ નહિ ગ્યારા વજ ગયા ?

બીજો નાગરિક

માલુમ નોતું; ભૂલ થઈ ગઈ.

બીજો ઘોડેસ્વાર

અચ્છા નામ—લીખાઓ.

(એક જણ નામ લખાવે છે. માનશંકર—રાજપૂત પાસે ખસી જતાં ધીમેથી)

“જરાક હંતુમંતસિહજીને મળી આવજો.”

દશ્ય આંઠમું.

સ્થળ : પોલનેા ખંજશેા

પાત્રો : ડેનિયલ, પોલ, ને ખીન્ન બે અક્સરો.

(બધા અક્સરો એક ગોળ ટેબલની આનુખાનુ ખુરસીઓ ઢાળીને બેઠા છે, એક બાય સૌની આગળ ચાના પ્યાલા મૂકતો હોય છે)

ડેનિયલ

(ટેબલપર હાથ મૂકીને)

તમે ગમે તેમ કહો. હું ગ્રેહોમને સાવ નિર્દોષ ગણી શકતો નથી.

એક અક્સર

હું એને સાવ નિર્દોષ ગણું છું,

ખીન્ને

એટલું જ નહિ ઉલટું એ શીખ સિપાહીએ ગ્રેહોમની Private lifeમાં દાખલ થઈને બધા જ ગોરા અક્સરોનું અપમાન કર્યું હતું; ને એટલે ગ્રેહોમનું કૃત્ય તદ્દન યોગ્ય હતું.

ડેનિયલ

(ઉક્ષા નામને)

એક સોળ વર્ષના જુવાનનું ખૂન કર્યું એ યોગ્ય કૃત્ય હતું એમ તમે સિદ્ધ કરવા માગો છો સાહેબ ? તો તો મારે કહેવું પડશે કે ઇન્ડિયન કેવેલરીના એક અફસર તરીકે ગ્રેહોમે Indian sentimentને માન નહિ આપવાનો ગંભીર ગુનો કર્યો છે. બ્રાહ્મણ એ હિંદુસ્તાનીઓનો પાદરી છે એને આવા ગંદા કામમાં ખેંચી જતાવીને, પકડવો એ હિંદુસ્તાનનું ભયંકર અપમાન છે; ને જ્યારે એક કોષ્ટક હિંદુસ્તાની સમજવવા જાય ત્યારે એના પર કોષ્ટક વડે કે કોષ્ટક હોય તેમ ગોળીબાર કરવો, એ ક્યાંનો ન્યાય ? એ બિચારા શાર્દૂલે શું ગુન્હો કર્યો હતો ? એ તોએમ કહેવા ગયો હતો કે “ આ બ્રાહ્મણને જલસે મને ઉંચકવા દેશો ? ” ને એણે ના પાડી ત્યારે એણે બ્રાહ્મણ પાસેથી ઉંચકી લીધું, એમાં એણે શું મારે ગુનો કરી નાખ્યો છે સાહેબ ? ગ્રેહોમે એનું ખૂન કરી નાખવું જોઈએ ? હિન્દીઓ તે કાંઈ રાની પશુઓ છે કે ગમે ત્યારે તમારો સહેજ મિત્રજન ગયો કે રહેસી નાખી શકે ?

ચાલ

(હસતાં)

ડેનિયલ સાહેબ, તમારી વાત સાચી છે પણ આખરે ગ્રેહોમ એ આપણો ભાઈ છે, એક ક્રીશ્ચિયન ભાઈ તરીકે આપણે એને મારી આપવી જોઈએ. શિક્ષા કર્યે એને શું થવાનું હતું ? શાર્દૂલ જેવા છોકરાના મૃત્યુ માટે મને પણ લાગી આવે છે, પણ એકવાર તમારે કબૂલ કરવી જોઈ કે હમણાં કાળી રેજીમેન્ટના ઘણા સિપાહીઓ કંઈક વધારે પડતા તુમાખી થતા જાય છે.

ડનિયલ

મને એની સાથે વાંધો નથી; ગ્રેહોમ આવીને એના ગુનાની કબૂલાત આપી જાય. હું પ્રમુખ તરીકે કોર્ટને ભલામણ કરીશ કે એને માફી આપે.

પોલ

(એ જ હાસ્ય સાથે)

પણ, આપણાથી એણે માફી માગી છે એમ રેજીમેન્ટના આજના વાતાવરણમાં જાહેર નહિ થઈ શકે, નહિતર સધળા કાળાઓ આપણા ઉપર સવાર થઈ બેસશે, ને હું ધારું છું કે ગ્રેહોમ પણ એવી કબૂલાત ન આપે, કારણ કે કાળા લોકોને એ જાણ થાય તો તે It's a disgrace to his service

બીજો અફસર

હું જ એની જગ્યાએ હોઉં તો માફી ન જ માગુ, ભલે મને ગાળાએ વાંધે.

ડનિયલ

Silence gentlemen.

પોલ

ને એક બીજી ગંભીર વસ્તુ તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચું છું. તમને યાદ છે, ત્રણ વર્ષ પહેલાં બરાકપુર કેમ્પમાં મિ. મેક્કાર્થી ને એના થોડાક જોડીઓએ એક મંદિરનો peacock મારી નાખેલો—ને એ આખો કિસ્સો આપણી Tribunal પાસે આવેલો.

ડનિયલ

કોણ જાણે મારે ભાગે બધાના judge થવાનું જ આવે છે.

પોલ

હા, ને આપણે એમાં મેક્કાર્થી ને એના ભાષ્યધોને દોષિત ઠરાવીને સબ કરેલી, સબ તો હતી માત્ર ત્યાંથી ફેરવેલીની જ.

ડનિયલ

ને થોડાને Degrade કરવાનું પણ લખેલું.

પોલ

પણ ત્યારે આખી ગોરી રેજીમેન્ટ કેટલી ઉશ્કેરાઈ ગયેલી ! મીરત, ફ્રેકાપ્પાદ, ઇટાવા બધી ગોરી રેજીમેન્ટોમાંથી કેટલા બધા કાગળો આવેલા ! આપણી માથે તો જાણે ફિટકારનો વરસાદ વરસેલો. એક પણ કલબમાં આપણને ઇજન નહિ, એક પણ પીકનીકમાં આપણને Call નહિ, ચર્ચમાં પણ આપણે જાણે સમાજથી બહિષ્કૃત. આખરે બ્યારે આખું yudjment પાછું ખેંચી લીધું ત્યારે જ આપણી જોડે સૌ ભળેલાં ખરું ?

ડનિયલ

(ધામણી)

હા.

પોલ

ને એમનો એ રોષ વ્યાજબી હતો. ગોરાની તપાસ ગોરાની પાસે જ કરાવાય છે, એ જ એટલા માટે કે ગોરાઓના Sentimentને ખ્યાલમાં રાખીને જ તપાસ થાય, ને તે દિવસે આપણે એ વસ્તુ ભૂલી ગયેલા. આજે ફરીથી એ વાત ભૂલી ન જઈએ. નહિતર હું તો બરાકપુરવાળો પદાર્થ પાઠ લેવા તૈયાર નથી.

દૃશ્ય નવમું

સ્થળ—કેન્ટોનમેન્ટના રમવાના મેદાનનો એક દ્વરનો ખૂણો

પાત્રો—મહમ્મદ ને બીજા સિપાહીઓ. પાછળથી રામદીન

(બધા વાતો કરતા હોય છે)

એક સિપાહી

મહમ્મદ ચચા, પછી ગ્રેહોમનું શું થયું ?

મહમ્મદ

ચાય શું ? એ ખાય પીએ ને ખૂટડા પેઠે માહલ્યા કરે.

સિપાહી

પણ ટ્રિપ્ચુનલ પાસે એનો કેસ હતો ને ?

મહમ્મદ

હજી કંઈ ખબર પડ્યા નથી.

મહોબ્બત

મને ખબર છે.

ડોનઅલ

ત્યારે શું ગ્રેહોમને નિર્દોષગણી છોડી મુકવો ? એ આખી કાળી રેલમેન્ટને અન્યાય નથી ?

એડમંડસર

Why do you care so much for the niggers ? એક બાબતથી આખી કાળી જાતને નિંદ્યા કરવી, એમના ધર્મને એમની માન્યતાઓને એમના પોષાક અને ખોરાકને નિંદવા ને ખીણ બાબત એમના એક મૂર્ખ sentiment ને વારંવાર તોલ્યા કરવી એનો શું અર્થ છે ? બમ્બન આપણા પાદરી જેટલો જ માન આપવા જેવો છે એમ કોણે કહ્યું ? તમે એમ કહો છો ? એ આખો દહાડો ખેસી રહેનાર sluggard રામ રામ બપોળા કરનાર idiot ને, ગ્રેહોમે મજૂર તરીકે પકડ્યો એમા શું ખોટું હતું ? ને ખોટું નહોતું તો શા માટે પેલો આડે આવ્યો ? No need to honour nigger Sentiment

પોલ

(હસતાં)

સાવ તો એમ નહિ પણ તમારી વાત વિચારવા જેવી તો છે જ એમ એમના sentimentના રોજ વિચાર કરીએ તો તો આપણે રાજ્ય કરીએ છીએ એ જ એક મોટો અન્યાય છે, આપણી અહીંની હયાતી દરમ્યાનનો એકેએક કલાક એમના sentiment પર લા છે એટલે આપણે એમના વિચારને બાબત પર મૂકીને આપણને થોડ્ય લાગે તેમજ કરીએ. કેમ કેનિયલ સાહેબ ?

(રેનિયલ મુગા છે.)

પોલ

ને એક વાત તો સાચી જ છે કે ગ્રેહોમ તડકામાં રખડીને આવતો હતો, પેલા બમ્બન નેડે પણ ઝઘડો થયો હતો, એમાં કોઈક કાળો આદમી એની નેડે લડાઈ કરવા આવે તો એનો મિનજ બન્ય એમાં કાંઈ નવાઈ ન—

બીજો અફસર

એટલું જ નહિ પણ. It's quite but natural.

ડેનીઅલ

એક કરીએ, એને નિર્દોષ જાહેર કરીને આટલી લીટી ઉમેરીએ કે gun went off while the man was intoxicated તો કેમ?

પોલ

મને વાંધો નથી.

એક અફસર

મને કાંઈ વાંધો નથી.

બીજો અફસર

એ યોગ્ય છે, પણ હું ગ્રેહોમને બોલાવું. બિચારો મનમાં મુંઝાઈ રહ્યો હશે; એ બોલ, એક કપ ને બોટલ.

(એ બહાર જાય છે કેનિયલ બબડે છે.)

The man is not guilty because gun went off while the man was intoxicated.

દૃશ્ય નવમું

સ્થળ—કેન્ટોનમેન્ટના રમવાના મેદાનનો એક દૂરનો ખૂણો

પાત્રો—મહમ્મદ ને ખીજા સિપાહીઓ, પાછળથી રામદીન

(બધા વાતો કરતા હોય છે)

એક સિપાહી

મહમ્મદ ચચા, પછી ગ્રેહોમનું શું થયું ?

મહમ્મદ

ચાય શું ? એ ખાય પીએ ને ખૂંટડા પેટે માહલ્યા કરે.

સિપાહી

પણ ટ્રીબ્યુનલ પાસે એનો કેસ હતો ને ?

મહમ્મદ

હજી કંઈ ખબર પડ્યા નથી.

મહોબ્બત

મને ખબર છે. ટ્રીબ્યુનલે એમ ફેંસલો આપ્યો છે કે માણસ નશામાં હતો ત્યારે ગોળી વહ્ણી ગઈ છે, એટલે એને નિર્દોષ ઠરાવવામાં આવે છે.

બીજી સિપાહી

એમ ? એહોમ નશામાં હતો ખરું ? સાક્ષા, શેતાનો. તમે બધા
શીખ શું કામના છો ?

મહોબ્બત

(નિરાશથી)

માખીઓ મારવાના.

ત્રીજી સિપાહી

ત્યારે હવે અમે પણ નશામાં હશું અને ગોળી વછૂટી જશે તો ?

મહુમ્મદ

તમારે માટે તો નશા કરવો એ પણ શુનો છે. એટલે ગોળી
વછૂટી હોય કે નહિ પણ તમે નશા કર્યો એટલે જ સળગે પાત્ર
થઈ ચૂકવાના.

સિપાહી

ના ના અમે તો નશા કરીને ખંડુક વછોડવાના, ધરાસાર
વછોડવાના. એનાથી થાય તે કરી લ્યે.

મહુમ્મદ

ધીરા પડો ભાઈ ધીરા પડો. બધું એના મેળે થઈ રહેશે. તમારા
મનમાં જ થતું હશે ને મારા ને મહોબ્બતના મનમાં કાંઈ જ નહિ
થતું હોય ? આ પંચોતેર વર્ષનો ડોસો કોઈનો તુંકારો ન ખમે,
એને એહોમ લાત મારી જાય ને જો એ મુંગો બેસી રહે, તે દિ'તો
એની જનેતાતું દૂધ લાગે. માટે ધીરા પડો. ઉતાવળા સો આવરા
ધીરા સો ગંભીર. ભાઈ, સિપાહીઓએ ખંડ કરવું એ કાંઈ રમત વાત
નથી, કોક માણસ ખંડ કરે, તો બહુ તો બે વર્ષની સજા થાય પણ

સિપાહીએ જાંડ ક્યું એટલે તો તોપના મોંએ જ જાંધાવાતું; ફરીદ્પુર
છાવણીમાં એક વાર જાંડ થાતાં જોયું છે. જાંડ તો ચાલ્યું ચાર
કલાક પણ એ પછીનો ત્રાસ તો આજ પણ જુલાતો નથી.

પણ આજનો સમો જુદો છે. આજ તો દેશ આખો સળગી
રીયો છે ને ગોરૂં લશ્કર પુરૂં છે નહિ, થોડુંક ચીનમાં ગયું છે,
થોડુંક અફઘાનમાં, ને એમાં એક સામટો છાવણીએ છાવણીએ દા
લાગ્યો તો ગોરાનું આવી જન્યું.

એક જુવાન સિપાહી

(કવલકથી)

ચાચા એ સાચી વાત કે આવતા મહીનામાં રાજ્ય બદલો થાશે ?

મહુમ્મદ

એ શું ખબર ? અલ્લાને ઘેર કોણ જાણ ચાલ્યું છે ? પણ
જોશીઓ વાત કરે છે કે અંગ્રજ રાજ જે દિવસે થપાણું તે દિથી
સોમે વષે ઉખડી જશે, હિંદુ ને મુસલમાન ભાઈ જેમ રે'શે ને
પાછી હિંદુસ્તાનની ચડતી કળા થાશે.

ખીજો સિપાહી

સો વરસ ક્યારે પુરા થાય છે ?

મહુમ્મદ

૨૩મી જુન ૧૮૫૭ના દિવસે. ૨૩મી જુન ૧૭૫૭ના રોજ
ખ્વાસીની લડાઈમાં અંગ્રેજ રાજનો પાયો નખાણો આ સોમ
વરસ ચાલે છે.

ત્રીજો સિપાહી

(ધીમે અવાજે)

દોઢ મહિનો બાકી.

(બધા લાવિન્યમાં બેતા હોય તેમ આકાશ તરફ નેઝ રહે છે)

એક સિપાહી

(ઉત્ક્રાંતિ સૂરે)

આપણે આઝાદ થઈશું ?

મહુમ્મદ

(આકાશ તરફ આંગળી ઉઠાવી કરી)

અલ્લાહને ખબર. હું તો વાટ જોઈને બેઠો છું.

મહોબખ્ત

શાની ?

મહુમ્મદ

શહીદ થવાની. શંકર કહેતો હતો કે રોજ આસમાન ખીલે છે પણ અમારા દેશનું નશીબ કાં ન ખીલે ? મેં એને કહેલું કે સાંજે આકાશ કેવું લાલ રંગાઈ જાય છે એ ખબર છે ? જ્યારે આપણે એકવાર નશીબ લાલ લોહીથી રંગી દેશું ત્યારે પછી સોનેરી આકાશ ઉઘડવાનું.

સિપાહી

આપણે રંગી જ દેશું.

મહુમ્મદ

હા, દેશ આખો આજતો જાગ્યો છે.

એક સિપાહી

કહે છે કે દિલ્હીના શહેનશાહ ને પુનાના પેશ્વા એ બેય ભેગા થાય છે. એ સાચી વાત ?

મહુમ્મદ

હા, પેલા નેશીએ કહ્યું છે કે હિન્દુ ને મુસલમાન બેય ભાઈની
જેમ હળશે મળશે પછી અચળ રાત્રને ઉખેડી નાખશે. આજ
પેલા, દિલ્હીના શહેનશાહના ઠાથતું પાણી પીએ છે.

સિપાહી

તમને આ બધું કોણ કહી નય છે ? શંકર ?

મહુમ્મદ

(હળવે માટે)

યાદ રાખજો કે એ આપણો સરદાર છે. જીવતો અંગારો
છે અંગારો.

(સૌ જણે આ મહાન ગામ્યને સંધરી રાખવા માગતા હોય તેમ છાતી
માથે હાથ ચાંચે છે.)

મહુમ્મદ

જીવાનો ! ચાલો હવે, મોડું થશે. નિમાજનો વખત થયો;

(સહુ ચાલવા માટે છે ત્યાં રામદીન દોડતો આવે છે, એના મોં ઉપ
હોધ ને હુંગળાટ છે, એનાથી પુરૂં બોલાતું નથી.)

રામદીન

ચાચા, આપણો સર્વનાશ થયો.

(નીચે ખેંચી નય છે)

મહુમ્મદ

શું છે, રામદીન ? આટલો બધો ગાભરો કાં ?

રામદીન

આપણને વટલાવી દીધા.

(કપાળ કુટ છે)

મહુમ્મદ

કાણે ? શું વટલાવી દીધા ? પૂરી વાત તો કર, આકળો કાં થા ?

(સિપાહીઓ રામદીનની આબુખાબુ ટાળે વળે છે; એક બે જણ એને શાંત પાડવા મથે છે.)

મહુમ્મદ

પણ બોલ તો સહી કયા હુઆ ? કીસને ભ્રષ્ટ કીયા ?

રામદીન

શીરંગીઓએ

મહુમ્મદ

તને ?

રામદીન

આપણુ સૌને, જે નવા કારતૂસ આબ્યા એ ગાય ને સુવરની ચરખી લગાડેલાં છે. (એ વાળ પીંપે છે ને બખડે છે) અમે હતભાગીઓ ભ્રષ્ટ થયા.

(સૌ વજ પડ્યું હોય તેમ રતબ્ધ થઈ જાય છે; કોઈ કાંઈ બોલતું ચાલતું નથી.)

મહુમ્મદ

ઓ ! ખુદા તું સાંભળે છે ? અમે એમના ખાતર સંઆમો લડ્યા છીએ, લોહી રેડ્યું છે, સગા ભાઈનાં ગળાં પર તલવાર ચલાવી છે ને એ અમને દગો દઈ વટલાવી નાંખે છે અલ્લાહ ! આ સાંભળે છે છે ? હું મરી જઈશ તોપણ મોંએ બંધાઈશ. પણ એ કારતૂસને અડવાનો નથી.

રામદીન

હિંદુઓ તમે સાંભળો છો ને ? જે ગાયને માટે દિલીપે દેહને
જતો કર્યો, જે ગાયને માટે આજે કરોડો હિંદુઓ પ્રાણ અર્પવા
તૈયાર છે, એ જ ગાય તમારા કારવૂસ માટે વધાય છે ને એની જ
ચરખી લગાડેલા કારવૂસ તમારા દાંત વતી તોડવાના છે. આજ સુધી
ભૂલમાં, ને હવે તો જાણીને. સાંભળો છો ને ? બહેરા તો નથી થઇ
ગયા ? બોલોને ગાય ક્યાંતી હોય તો બહેરા, પણ અમે તો એ ક્ષીરગીના
પગ ચાટવાના.

(ફરીથી એ વાળ ખાંચે છે)

ઓહ ! આવો અન્યાય, આવો વિશ્વાસઘાત.

એક સિપાહી

હિંદુ મુસલમાનને એકસામથા વટલાવી નાખવાની આવી પાછી !

રામદીન

બ્રધ્ર થઇ ગયા હવે ?

એક સિપાહી

વેર, વેર.

બીજા સિપાહીઓ

(ખડ્ગો ખાટતા હોય તેમ)

વેર વેર.

મહુમ્મદ

પ્રાણ આ ખરેખર સત્ય છે ?

રામદીન

ત્યારે શું અસત્ય ? હમણાં જ કાસદ આવીને કહી ગયો કે દમ-

દમના કારખાનાવાળાએ જ પરાકપુર જાવણીના સિપાહીઓને કહ્યું કે
અમે કારતૂસમાં ગાય ને સુવરની ચરખી વાપરીએ છીએ.

સૌ

ઓહ ! અસહ્ય.

રામદીન

(રહેજ દાદો પડતાં)

વાત એમ બની કે દમદમના કુવા આગળ એક બ્રાહ્મણ સિપાહી
નહાતો હતો, ત્યાં એક મહારે પાણી પીવા લોટા માગ્યો. પેલાએ
ના પાડી ને કહ્યું કે: “હું બ્રાહ્મણ છું. તને આપું તો વટલાઈ જાઉં.”
મહાર દમદમના કારખાનામાં કામ કરતો હશે એને આ ચરખીની
વાતની ખબર. એટલે એણે સંભળાવ્યું “વટલાવાની સાક્ષાત્ શીદ્ધતે
કરો છો ? વટલાઈ તો કે” દિવસના ગયા છો. રોજ આ નવા કારતૂસ
દાંતે તોડે છો એને ગાય ને સુવરની ચરખી લગાડેલ છે.” પેલાંએ
તો ગાંડની માફક દોડીને જાવણીમાં ખબર કર્યાં ને હોહા થઈ પડી,
કારખાનામાં તપાસ કરી તો વાત સાચી નીકળી. આજ અઠવાડિયું
થયાં જાવણીએ જાવણીએ એ જ વાત ચર્ચાય છે. ને (ધીમેથી)
પરાકપુર જાવણીવાળાએ તો કારતૂસને નહિ અડવાના કસમ લીધા
છે; હિંદુઓએ ગીતા ઉપાડીને ને મુસલમાનોએ કુરાન ઉપાડીને.

એક સિપાહી

કયો સાચો હિંદુ કે મુસલમાન બચ્ચો એને અડવાનો હતો ?

બીજો

ધર્મનું આપું ધોર અપમાન કોણ સહન કરશે ?

ત્રીજો

અમરતા ક્યાંક ખપી જશું એ કરતાં ભલે આપ ખપી જઈએ.

મહમ્મદ

મજહબને ખાતર શહીદ થશું.

રામદીન

તો પેલી વાતનું શું ? શંકરે કહી છે એ ? દિવસ નક્કી થયા પહેલાં કેમ ઉઘાડા પડી શકીએ ?

મહમ્મદ

એ શંકર વિચારી લેશે, હું તો મારો મજહબ જાળવીશ. મારાથી આ કારતૂસને ફરી અડવાનું નથી; ભલે મને તોપને ગોળે ઉડાડે.

રામદીન

એમ શા માટે ? કરીએ તો સૌ સાથે જ કરીએ કે ફક્તેહ તો મળે. મહોબ્બતસિહ તમે શું કહો છો ?

મહોબ્બત

શીખો તમો કહો ત્યારે તૈયાર છે, શાર્ફલતું લોહી પણ ઉજી સુકાયું નથી.

રામદીન

ખારમીએ પેરેડ આઉન્ડ ઉપર જ, જોટલા અફસરો ને સાર્જન્ટો હોય એના ઉપર હુલ્લો કરી બંગલા બાળી સીધા ગામમાં ને ત્યાંથી શંકર કહે તેમ.....કેમ ?

મહમ્મદ

હા.

એક સિપાહી

ગ્રેહોમને પહેલાં લેવો.

મહુમ્મદ

એ મારા પર નાખો.

ખીન્ને

પેલેલને હું.

ત્રીન્ને

પોલતો બંગલો હું બાળીશ.

ચોથો

(જતાં જતાં ધીમેથી)

આપણે તો લીઝીને પકડવાના

(મહુમ્મદ એનો કાન પકડે છે)

મહુમ્મદ

શું બોલ્યો નાલાયક ? તારે મન બળવો બદમાશોની લૂંટ હશે
ખરૂં ? એવો નાપાક વિચાર પ કર્યો તો, તું છે ને મારી બંદુક છે;
(ધકકો મારે છે) જા અહીંથી.

(પેલો જાય છે)

રામદીન

એના પર ધ્યાન રાખજો ક્યાંક બંગલા તરફ પગ ન વાળે, એવું
ભાગે તો (અંગુઠો દબાવે છે) ચાચા આપણે બહાર જઈ આવશું ?

મહુમ્મદ

ચાલ.

(સૌ વિખરાય છે)

દશ્ય દસમું

સ્થળ— ડેનિયલનો બંગલો.

સમય— રાત્રિના બાર.

પાત્રો— ડેનિયલ, પોલ, ને પછીથી મહોબ્બતસિંહ.

(પોલ દિવાનખાનામાં ખુરશીપર બેઠો બેઠો ચાંચ પીએ છે, ડેનિયલ પડખેના ખંડનું બારણું ઉઘાડીને આવે છે.)

ડેનિયલ

(આંખો ઝાળતાં)

હલો, આટલી મોડી રાતે કેમ જાગ્યો ?

પોલ

આપણે મહુ બિંધ્યા એટલે.

(ડેનિયલ કાંઈ સમજ્યો ન હોય તેમ તાકી રહે છે)

પોલ

બુઓ, બેસો, તમને ખબર છે કે આખા હિંદુસ્તાનમાં એક સયકર કાવતરું શરૂ થયું છે ?

ડનિયલ

ના ના.

પોલ

તમને ખબર છે કે આપણી રેજીમેન્ટમાં પણ એ કાવતરાંખોરો ઘુસી ગયા છે.

ડનિયલ

(આંખો પહોળી કરી)

ના-ના.

પોલ

તમને ખબર છે કે, આ બારમી તારીખે રેજીમેન્ટ બંડ કરવાની છે ?

ડનીઅલ

શું કહે છે ? મને જલદી વાત કર; પણ રહેવા દે. પહેલાં પાણી. માફ ગળું સુકાય છે.

પોલ

(ઉઠીને પાણી લાવી આપતાં)

સાહેબ, આપણે સહુ એક ભયંકર ખાઇની ટોચે ઉભા છીએ, હમણાં એ ધસી પડશે ને હું, તમે, સૌ, સ્ત્રી ને બાળકો સુધ્ધાં ઉધા માથે એ ખાઇમાં ગળડી પડશું.

ડનિયલ

પણ એવું શું છે ?

પોલ

હિંદુસ્તાન આખાની રેજીમેન્ટો એક સાથે બળવો પોકારવાની છે.

ડેનિયલ

(ખાણી પીતાં)

પણ શા માટે ?

પોલ

આ કારતૂસની જ હોળી ! કાવતરાખોરોએ એક એવી અફવા ફેલાવી છે કે આ કારતૂસમાં તો ગાય તેમજ—સુવરની ચરખી વાપરવામાં આવી છે, ને એમ કરીને હિંદુ ને મુસલમાનને વરસાવી દેવાની આ યોજના છે.

ડેનિયલ

Horrible intelligence

પોલ

ખડુ જ ભયંકર, આપણે પણ કેવા કે બહુજ સુવ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ જાય, તારીખ પણ નક્કી થાય ત્યાં સુધી ખખર જ ન પડે.

ડેનિયલ

(મોં ખગાદને)

વિશ્વાસ મૂકવા માટે સાવ અપાય લોકો.

પોલ

પણ હવે શું કરવું છે ?

ડેનિયલ

Shoot them

પોલ

પણ આજે કાંઈ ખેચાર-જણુને શૂદ્ર ક્યેં પતે તેમ નથી, આ

તો આખી રેજીમેન્ટનો સવાલ છે, કાં તો આ કારતૂસો ખેંચી લઇએ
ને કાં તો આખી રેજીમેન્ટ Disarm કરી વિખેરી નાખીએ.

ડેનિયલ

(વિચાર કરે છે.)

કયા શેતાને આ અફવા ઉઠાડી ?

પોલ

એ કેવળ અફવા નથી, એમાં વળૂદ પણ છે, તમે એ કારતુસ
વાપરી જોજો એટલે ખબર પડશે.

ડેનિયલ

તો તો પછી આપણી ખેપરવાહી અસલ છે, એમના સૌથી
finest sentimentનો પણ આપણે વિચાર ન કર્યો ?

પોલ

(હસીને)

પણ સાહેબ તમારી આ વાત વિચિત્ર છે, એક બાબત હિન્દુ-
સ્તાનને Christianise કરવાનું નક્કી કરવું ને બીજી બાબત હિન્દુ-
સ્તાનના sentimentનો વિચાર કર્યા કરવો એ બે વાતને મેળ ક્યાં
છે ? Either do'nt christianise India and lose the
Empire or have a strong head and hand.

ડેનિયલ

તમારી વાત સાચી છે; પણ કોઇકવાર ભારે મુશ્કેલી ઉભી થાય છે.

પોલ

આ કેવળ ભારે મુશ્કેલી નથી, અત્યંત ભારે મુશ્કેલી છે.

ડનિયલ

ઝોલીમ્પસ વટાવવા જેવડી. પણ ઝોનો માર્ગ ખરો ?

પોલ

પહેલુ તો આ યાધાનો સચાલક રાકર; ઝોને સવારે જ પકડવો. કાલ સવારે પેરેડ રાખવી અને નવા કારતૂસો આપવા, તમારે એક sermon કરવું કે આમાં જેમ કહેવામાં આવે તેમ ખરેખર ગાયની અગર સુવરની ચરખી નથી. ને પછી જે ન માને તેને કોર્ટ માર્શલ કરવા.

ડનિયલ

ને આખું લક્કર ન માને તો ?

પોલ

હથિયાર મૂકાવી વિખેરી નાખવું.

ડનિયલ

ને એ જ વખતે જળવો થાય તો !

પોલ

આપણી ગોરી રેજીમેન્ટ ત્યા હાજર હોય. ઉપરાંત હું હમણું મહેતાળસિંહને ખોલાવું છું એટલે શીખોની ખબર પડશે.

(ધંટી વગાડે છે, એટલે એક નોકર આવે છે)

પોલ

શીખ કેવલરી નં. પઞના નાયક મહેતાળસિંહકો ખુલાવ.

(નોકર સલામ કરી જાય છે.)

પોલ

સાહેબ, ઘાળવાખોરોની મુરાદ એવી છે કે અહીં આપણને સાફ કરી, સૌએ દિલ્હી-ઊપડી જવું; ને ત્યાં જઈ હિન્દવી રાજનો ઝુંડો રોપવો. ખુદો બાદશાહ પણ આમાં ભળ્યો છે, કેટલાંક, દેશી રાજ્યો પણ આમાં છે. દેશી લશ્કરની ઘણીખરી ટુકડીઓ આમાં ભળી છે, એટલે ક્યારે આગ પ્રગટી આપણને વીંટી વળે એ કહેવાય તેમ નથી. તમે તો ઠીક ઘેરાં છોકરાં વિનાના છો. પણ અમારા જેવા કુટુંબવાળાને મુશ્કેલી છે.

ડેનિયલ

હિંદુસ્તાનની મેંઠાં જેવી પ્રજા આટલું બધું કરી શકે, એજ મારી કલ્પનામાં નથી આવતું, ખરેખર આ બધું હોય તો તો ભારે ભયંકર.

પોલ

હોય તો શું, છે જ. હમણા મહેતાબને પૂછશું એટલે ખબર.

(મહેતાબ અંદર આવે છે, એનો ચહેરો સહેજ ભયાકુળ છે.)

પોલ

અહીં બેસ, મહેતાબ, જરીએ ગભરાતો નહિ, શીખો ને અંગ્રેજ તો નાના મોટા ભાઈ કહેવાય.

(મહેતાબ એક ખુરશી ઉપર બેસે છે.)

પોલ

જો અમને પાકે પાચે ખબર મળ્યા છે કે આપણી આખી રેજીમેન્ટ બળવો કરવાની તૈયારી કરે છે. એમણે તારીખ પણ નક્કી કરી છે. કહું ?

(મહેતાબ નીચું જોઈને બેસી રહે છે.)

પોલ

આ મહીનાની પ્યારમી તારીખ, ખરૂં? અમને જાણા અફસરોને
તે દિવસે પેરેડ ઉપર કતલ કરવા, પછી જાગલા જાળવા ને પછી,
પછી શું? બોલ તો ખરો?

ડેનિયલ

(દિલગીરીભર્યા સ્વરે)

તને આવી કુચુદ્ધિ કેમ સુજી મહેતાળ ?

મહેતાળ

(નીચું જોઈને)

નમારા કરતૂટે સજાડી, નરિતર ક્ષીખ જગ્યો બેધમાન નથી થતો.

પોલ

અમે શું કર્યું છે મહેતાળ કે અમને, અમારા બેરાં છોકરાંને
ધાસ જેમ વાઢી નાખવાનો ધરાદો સજયો ?

મહેતાળ

બેરાં છોકરાંની કતલ કરવાની વાત મેં ક્યાંયે સાંભળી નથી,
તમારી વિશ્વ જળવો કરવાનું સાચું નક્કી કર્યું છે ને એમાં કાં તો
તમે કતલ થઈ જાઓ ને કાં તો અમે.

પોલ

રોષે ન ભરા મહેતાળ, પણ અમારી સામે જળવો કરવાને તને
ને તારા શીખોને શું કારણ મળ્યું ?

મહેતાળ

શું કારણ ? હજુ ગઈ કાલે સવારે જ શાફેલને ખરે જાણે
સૌના દેખતાં તમારો સાઈન્ટ જાંદુકે દે છે ને શું કારણ મળ્યાનું

પૂછો છો ? કારણ એક ટગ્ગર ને એક છે, તમારે એને સાંભળીને શું કામ છે ?

પોલ

શાર્ફલની વાત કરતો હો તો એના માટે હું દિલગીર છું. એ સાંભળ્યું ત્યારે જ એ ગ્રેહોમને ખખડાવેલો ને ટ્રીપ્ચુનલે પણ ગ્રેહોમને શું કહ્યું એ તમે શું જાણો, —ને શાર્ફલને ઘેર વર્ષાસન પહોંચાડવાનું તો હું આજે જ લખીને આવ્યો છું; ગ્રેહોમની વતી તું કહેતો હો તો હું મારી માંગું, અરે આ યાડ સાચા માગે પણ એ એક કારણ-સર તારા જેવા નિમકડલાલ માણસ આમ અણીને ટાંકણે દગો દે એ શોભાવાળું કામ નથી, હવે તારા આગળ ખાનગી રાખીને શું કરવું છે ? તને પણ ખબર છે કે સામ્રાજ્ય આજે જેખમમાં છે. હિંદુ ને મુસલમાન આજે એક થઈને આ કંપનીના રાજ્ય ઉપર ધા કરવા તૈયાર થયા છે; એ વખતે હું કંપનીનો એક પ્રતિનિધિ શીખોની ખાસે આટલા વર્ષોની દોસ્તીને દાવે મદદ માગું છું, હાથ લંબાવું છું; તારા જેવો શીખ એ નહિ સ્વીકારે ?

મહેતાબ

તમને મદદ કરીને શું કરે ? તમે જાહેલો શું આપ્યો ? આ અરખીવાળા કારતૂસને ?

પોલ

એ વિષે હું નહિ કહું. પૂછ આ ડેનિયલ સાહેબને.

ડેનિયલ

(મુંઝાતા હોય તેમ)

મારા ઉપર વિશ્વાસ છે ને ? હું ધસુના કસુમ ખાઈને કહું છું કે એ કારતૂસમાં એવું કાંઈ હોવાને કારણ નથી, એ સરકારના દોષક દ્રવીલાએ સાવ જૂઠી ચક્રવા ઉડાડી છે.

મહેતાબ

અમે સૌ તો એને સાચી માનીએ છીએ.

ડેનિયલ

‘મારાં દુર્ભાગ્ય કે જેને હું મારા પેટના દીકરા જેવા ગણુ છું, જેની જોડે મેં કાંઈ ભેદ રાખ્યા સિવાય વર્નાવ રાખ્યો છે, એ જ મારો વિશ્વાસ નથી કરતા; ઇસુના કસમથી ખીજા કોઈ આકરા કસમ મારી પાસે નથી એટલે શું કંઈ ?

પોલ

પણ તને વિશ્વાસ ન પડતો હોય તો એ કારતૂસ તું ને તારા ટુકડીવાળા નહિ વાપરતા, પછી કાંઈ છે ?

મહેતાબ

એમ હોય તો બધાને બોલાવીને વાત કરો.

પોલ

બધાને બોલાવવાની વાત જવા દે, તને તો એટલા માટે બોલાવ્યો છે કે તારી જોડે મેં પચીસ સંત્રામો ખેડ્યા છે, કઈક મેકાનો ઉપર જોડાજોડ તલવારના ધાવ ને બદ્દકની ગોળીઓ ઝીલી છે, બાકીના તો લૂણુદરામ કાવતરાંખોરો છે. એમને તો અમે તોપને મોંએ બાંધવાના. ને તારે થે આ સાચી સલાહ ન માનવી હોય તો જ અમે જોઈએ છીએ કે દિન્દવી રાજ્યમાં તમે કેવાકે મુખી થાઓ છો. મુસલમાનોના રાજ્યમાં કૂતરાને મોંએ નખાતા એ ભૂલી ગયા હશે. શરૂ ગોવિંદ, શરૂ બંદા ને શરૂ તેગબહાદુરના હાલહવાલ ભૂલી ગયા હશે !

(જાણે મદદ માગતો હોય તેમ ડેનિયલ તરફ જુએ છે)

ડનિયલ

ભૂલી જ નય ને ! આપણા રાજ્યમાં એક પણ શીખને એવી હેરાનગતી થઈ હોય તો યાદ આવે ને ! આપણે તો શીખ એટલે માનીતા, પહેલી પુરસી એમની, લશ્કરમાં તો પહેલા એ, માનચાંદમાં તો પહેલા એ, પછી શાના આગલા દહાડા યાદ આવે કે ન્યારે દિલ્હીની બજારમાં શીખ લાડીલાઓ હાથીને પગે થતા હતા.

પોલ

(મહેતાબને બળે હાથ મૂકી માયાણુ સ્વરે)

દોસ્ત તને એમ લાગે છે કે મુસલમાન શહેનશાહ તમને દાદ દે ? અગ્રેજોએ બાદશાહને કબજે કર્યો ત્યાં સુધી મુસલમાનોએ તમને એક ઘડીએ જ પવા દીધા છે ? મૂરખ ! એ તો અત્યારે ગરજ છે, સમજે છે કે શીખોને જો હાથમાં ન લીધા તો દિલ્હીના કાંગરા ને ડોટ સૂધને ભોં ભેગા થઈ નય. એટલે આ તો તમને જાળમાં લેવાની યાજી છે.

મહેતાબ

(આશ્ચર્ય ચક્રિત વદને)

તમને આ બધું કોણે કહ્યું ?

પોલ

જેણે પેલું કહ્યું તેણે આ કહ્યું. તને આની નાટિ ખજર હોય, પણ તમને આ બધું કહે એવા એ મૂરખ ખરા ને ! એ સાચી વાત કે નહિ કે જો અગ્રેજોને શીખો મળે તો દિલ્હીના ડોટ કાંગરા ઘડીના છૂટા ભાગમાં ધૂળ ભેગા કરી નાંખે.

મહેતાબ

(સર્ગર્વ)

પોલ

ત્યારે શીખોને હાથમાં તો રાખવા જ જોઈએ ને ?

મહેતાબ

હા, શીખો વગર 'એમતુ' ચાલે નહિ.

પોલ

ત્યારે અક્કલના ખાં જરાક તો વિચાર કર: અંગ્રજો હોય નહિ, હિંદુભાઈનું તો ઠેકાણું નહિ, એકલા શીખોને કચડી નાખવા, કેટલી વાર ?

(ડનિયલ તરફ જુએ છે.)

ડનિયલ

અમે તો તને કહેલું હતું એ કહી નાખ્યું તને પસંદ પડે એ સ્વીકારી લે, આજ સુધી ગમે એવા મોટા અમલદાર છતાં સગા ભાઈના જેવો વ્યવહાર તારી જોડે રાખ્યો છે એટલે આટલું કહ્યા સિવાય નથી રહેવાનું, ણાકી તમે સૌ ધારો છો એટલી નિર્ણય કંપની હતી નથી થઈ.

પોલ

એમ તો દિલ્હી હતું દૂર છે.....

ને તે પહેલાં તો કંઈક તોપને મોઝે જશે ને કંઈક ઘરો કંઈક ઉઠશે, ને અતે તો થાય તે ખરું. ખીજાને તો કંપનીનું રાજ, રહે કે જાય એ એક પડખે લાલ છે પણ શીખને ને તો એક પક્ષે નુકશાન છે જો ન છતે તો છે તે લાલ ગુમાવે, ને છતે તો તો મુસલમાનો દિલ્હીના તખ્ત ઉપર શીખોનો સત્કાર (I) કરવા ઉભા જ છે.

(ચોડી વારે)

જો મહેતાબ કાલે સાહેબ પેરેડ બોલાવે છે, ત્યાં તારા બસો શીખોની કેવલરીને એક બાજુ ઉભી રાખજો. એમને કોઈ કારતૂસ નહિ

ખાપે. સામ્રાજ્યને અણીની પળે આજ સુધી શીખોએ જાયાબું છે
આ વખતે પણ જાયાવશોને ? (ખભે હાથ મૂકીને) બોલ તો ખરો ?
કેતપરનું યુદ્ધ યાદ આવે છે તારો ધા સડતો હતો કોષ સારવાર
કરનાર ન હતું. ને હું રોજ ધા ધોવા આવતો, છેલ્લે દિવસે પાટો
ખાંધતી વખતે તે મને કહેલું કે “સાહેબ આ ઉપકાર કયે ભવ....

મહેતાબ

(ગુંગળાતો)

રહેવા દો સાહેબ, તમને વચન આપ્યું.

(પોલ ખભેથી હાથ લઘ એ શીખ યોદ્ધાનું મોં ઉચું કરે છે, એના બેઠ
ગાલ આંસુથી ભીન્ન થ ગયા છે. ડેનિયલ મોં ફેરવી જઈ નાક છીંકવા ઉઠે છે
પોલ હસતો ને સ્થિર છે;)

પોલ

(હસતો)

સાહેબ, તમે જોયું ને કે અંતરે એ દેવા નિખાલસ આદમી છે,
ખિયારાને ખીજા જ કોષક ભભાવે છે.

ડેનિયલ

(બળકે છે)

ખીજા જ કોષક ભભાવે છે.

પોલ

(મહેતાબને)

કાવતરાનો આગેવાન તો શકર છે ને ? પેલો સંન્યાસી ?

મહેતાબ

(ઉચું જોઈ મક્કમ સ્વરે)

ના, એ નથી.

પોલ

મને તો એતું નામ મળ્યું છે, પણ એ તો હું તપાસ કરી
લક્ષ્ય; તને ખબર છે, કોણ છે તે ?

મહેતાબ

(નીચું જોઈ)

મને ખબર નથી.

(પોલ હસીને ડેનિયલ સામું જુએ છે, એ તો હજી બારી ખાસે ઉભા
ઉભા નાક ઊંઠે છે.)

પોલ

હીક જા, તુ તારે, સવારે તારી ડુકડીને તૈયાર રાખજે.

(મહેતાબ જાય છે, બારણા આગળ જમને પાછો ફરે છે.)

મહેતાબ

બારી એક વિનતિ સાંભળશે હજી ?

પોલ

એવો વિવેક રહેવા દે, અમસ્તો જ કહી નાંખને.

મહેતાબ

આખો ત્યારે બળવાખોર હતો એટલે ઉચી ડોક રાખીને કહેતો
હતો, જાઉ છું ત્યારે તમારા એક વખતના ઓશોંગણ તરીકે એટલે
નીચું જોઈને જ માગીશ કે આપ જો મને છત્રવા દેવા ધન્યતા હો
તો આ સંબંધમાં ફરી નહિ પૂછતા.

પોલ

શા સંબંધમાં ?

મહેતાળ

આ કાવતરા સંબંધમાં. મને નહિ પૂછતા, તમને ઘણા મળી રહેશે.

ડેનિયલ

(ખારી આગળથી પાછું ફરીને જ્યાં સિવાય)

તને નહિ પૂછીએ જા, મહેતાળ.

(મહેતાળ જાય છે)

પોલ

હું ગ્રેહોમને કહેવા જાઉં છું કે આટીંલરી તૈયાર રાખે, તમે Sermon તૈયાર રાખજો હો.

(હસતો-હસતો જાય છે)

ડેનિયલ

(માથું ધુણાવતાં)

નથી સમજતું કે શું થાય છે,જીવાન છોકરાઓ, એમના નશીળમાં શું થે માંડ્યું છે,પણ પોલ ફક્ત માણસ છે, એને કંઈ જ થતું નથી, હું જ દુર્ગળ છું કે ઘડીકમાં જ ખળભળી જાઉં છું.

(ટેબલ ઉપરથી ચીરટ લે છે)

દૃશ્ય અગિઆરમું

સ્થળ : હળધર પાઠીના ઘરતું તુલસીવન.

સમય : મધરાતનો.

પાત્રો : સગુણા એકલી આંટા મારે છે.

સગુણા

મદ મદ વહતા પવન વચ્ચે આ તારલા મઢ્યા આકાશ નીચે
અત્યારે ફરવું એ કેટલું મજાનું લાગે છે; કોઇ ખોલે નહિ, ક્યારેક
આંખાની ડાળખી હશે, કંઠી પૃક્ષોનું ઝુડ હોલે, તુલસીના માંજર
હલી, સુવાસ વેરીને ખરી જાય, ક્યારેક એકાદ પંખીનું ગાન શરૂ
થાય તે વળી બધું અટકી જાય, બધું સુમસામ, અખોલ અને સજીવ
ઘૌ અને પૃથ્વીએ જાણે નારામૈત્રક માડયું ! ને હું એકલી છાતી-
માની આ જોયા કરું, પૃથ્વીને ખજાર પડે કે એક માનવી છાતુંમાતું
આ બધું જુએ છે તો, ભારે મજા પડે !

પણ હું આ શું લવરીએ ચડી ગઇ ! આવી હતી તો ખીજા
વિચાર કરવા; મારે નક્કી તો એ કરવું હતું કે પિતાજી ને શરૂ
ખંતે ચાલ્યા જાય તો મારે શું કરવું ? અી રહી એટલે એકલા તો

રહેવાય નહિ, તેમ શકર કે પિતાજી જોડે પણ જવાય નહિ; મને ય કોઇક છોકરો જનાવી દે તો બહુ મજા પડે, સહુને એવા પંજવું એવા પંજવું કે વાત નહિ, (હસી પડે છે) પણ એ તો બનું તે દિવસે. આજે તો છોકરી જ છું, (પિતાના પોષાક સામે જુએ છે.) ને છોકરી તરીકે કાંઇ શોભતી નથી એમ નથી; પણ છોકરાની વાત જુદી, આમાં કાંઇ ઉચ્ચ માયું રાખીને ફરાય ? વિનય ને લજ્જાની પ્રતિમા હોઇએ તેમ કર્યા કરવાનું. પણ ખેર મારો આ લવારો કાણ સાંભળવાનું હતું. લાવ આ ચોતરા ઉપર ચડીને જોઉં કયાંય મારે રહેવા જેવી જગ્યા છે ? (ચોતરા ઉપર ચડીને બેસે છે.) કયાંયે જગ્યા નથી. ચારે બાજુ ફીરંગીનું રાજ છે. આપણે બંદા આ ઘેર જ રહેવાના. ભલેને બળવો થાય કે યુદ્ધ થાય. અહીં બેઠા બેઠા જોયા કરવાના, જોઇએ છીએ. શકર બહુ બહાદૂરીની વાત કરે છે. તે લડે છે કેવોક. પિતાજી ! એમના વિચાર કરતાં હું વ્યથિત થઇ જાઉં છું; જાણે કોઇક ભવ્ય ધવલ હિમ શિખર ઓગળી જતું હોયને; એ બંને જવાના ને હું ? કોઇકની જોડે છોકરા તરીકે રહી જાઉં ને એકલા સહસા પ્રગટ થાઉં તો ? પણ છોકરો જનાવી દેનાર જાદુગર કયાં શોધવો ? (કોઇકના પગનો ખખડાટ થાય છે.)

(અમકીને)

કોણ ?

એ તો હું મોહજ્વળત.

(કહીને એક આઘેડ શીખ ચોક્કો ઓગળ આવે છે.)

સગુણા

(કુદકો મારીને નીચે ઉતરતી)

કોનું કામ છે ?

મહોબ્બત

તમે કોણ ?

સગુણા

હું હળધર વેદપાઠીની કન્યા.

મહોબ્બત

શંકર છે ?

સગુણા

હા.

મહોબ્બત

એને બોલાવો તો જરા.

(સગુણા દોડી જાય છે.)

(ખલાપર પથરાતા વાળવાળો શંકર આવે છે.)

શંકર

કેમ અત્યારે ?

મહોબ્બત

આ ગાળુ આવો તો.

(બન્ને એકબાબુ નયને વાતો કરે છે.)

શંકર

(દૃશ્ય પડતાં.)

હું જાઉં છું, પણ હમણે તો આટલામાં જ, જે કાંઈ મારે કહેવું હશે તે આની મારફત (સગુણાને આંગળી વતી બતાવી) કહેવ-
રાવીશ. ને જવાબ પણ એની મારફત જ.

(મહોબ્બત ડોક હલાવી જાય છે.)

સગુણા હું અત્યારે જ જાઉં છું ક્યાંક સંતાપ જવા, કારણ અમ-
લદારોને ખજાર પડી ગઈ છે કે હું આ બધાનો સંચાલક છું, એટલે
આવતી કાલે એ લોકો મને પકડવાના છે, મને પકડે તો સઘળું
ચુંચાઈ જાય, બળવાની તારીખને હજુ પંદર દિવસની વાર છે.
એટલે ત્યાં સુધી હું ક્યાંક છુપાઈ જઈશ, તું સમજે છે ને ?

(સગુણા ડોકું હલાવે છે.)

પિતાજી ગમે ત્યાં જાય, તું અહીંયાં જ રહેજે, હું આવીને આજ
વખતે મળી જઈશ.

સગુણા

પિતાજી કાંઈક ખીજી આજ્ઞા કરે તો ?

શંકર

તો કહેજો કે શંકરે આમ કરવાનું, કહ્યું છે.

સગુણા

(નીચું જોઈને)

મારાથી એમ ન બોલાય.

શંકર

(હતાવળે પગલે વાડાની બારી તરફ જતાં.)

તો ઠીક લાગે તેમ કરજો.

(સગુણા અવાક બની ઉભી રહે છે.)

સગુણા

(બ્રમીતની જેમ)

ચાલ્યા ગયા, એ ?

(બારી તરફ દોડી જાય છે.)

દશ્ય ખારમું

સ્થળ : કેન્ટોનમેન્ટનું પેરેડ ગ્રાઉન્ડ.

પેરેડ ગ્રાઉન્ડના ચાર ખૂણે ચાર ટુકડીઓ ઉભી છે. એક બાબુ ગોરાની આર્ટીલરી રેજીમેન્ટ, બીજા બે ખૂણે ગોરા કેવેલરી ને એક ખૂણે શીખ કેવેલરી, ચારે ખૂણે સંગીતોનો ડ્રોટ ચળકે છે. આર્ટીલરી રેજીમેન્ટની સન્મુખ તોપોના રેક્કા ને મશીનગનો પડ્યા છે. મયદાનની વચમાં દેશી કેવેલરી ને દેશી ઇન્ફન્ટ્રીની રેજીમેન્ટો ક્વાયત માટે તૈયાર થઈને ઉભી છે. બાણે બાલા ને તલવારોનું ખેતર ઉચ્ચું છે. ચારે ટુકડીની સન્મુખ ડેનિયલ ને પોલ સાહેબ! ઘોડેસ્વાર થઈને ઉભા છે.

ડેનિયલ

(હથા સાહે)

તમારા સૈની આજે એક કસોટી છે. મને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તમે સૈ એકઠા મળીને બંડ કરવા માગો છો, મારાં બચ્ચાંઓ વિષે એવો અવિશ્વાસ હું કદીએ ન રાખી શકું. તમને મારી કાઢવાત ન ગમતી હોય તો મને આવીને રૂબરૂ કહી જાવ એમ બને; પણ તમે સૈ એકઠા મળી અમારી સામે બંડ કરો, અમારા ધર બાળી મૂકો, અમારી ને અમારાં બેરોંગોકરાંની કતલ કરો, એ હું

માની શક્યો જ નથી. એમ માનતાં પહેલાં તો તમારામાંનાં એકાદની ગોળી મારી આ છાતી સોંસરવી નીકળી જાય એ મને ગમે. કારણ કે મેં તમને દુશ્મન તરીકે જોયા હોય તો તમે જાંડ કરો એમ માની શકું ને ? તમે તો મારા ખેડા છો, હું દુર્ભાગીને એકે ખેડો નથી, પણ પ્રભુ મહાદયાળુ છે એણે મને એકને ગદ્દે એક હજાર ખેડા આપ્યા છે; તે હજારને મેં તો સરખા જ ગણ્યા છે, એમાંના કોષ્ટકની માંદગી વખતે મેં સારવાર કરી છે, કોષ્ટકની મુશ્કેલી વખતે મદદ કરી છે, કોષ્ટક આડે રસ્તે જતો હોય તો શિખામણુ આપી છે, કોષ્ટકને મે દુભવ્યો હોય એવું સ્મરણુ નથી તો તમે શા માટે જાંડ કરો ? મારી સામે જાંડ કરો એ હું માની શકતો જ નથી.

હા, એ હું માતું છું કે તમને સરકાર સામે જાંડ ઉઠાવવાની ધૂરી ચડી હોય. મને એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે તમને કોષ્ટકે એવા ભમાવ્યા છે કે નવા કારતૂસોમાં ગાય ને સુવરની ચરખી લગાડવામાં આવી છે, સરકાર આવી જૂઠી ને ભયકર અફવા ઉડાડનારને શોધી કાઢી યોગ્ય શિક્ષા કરશે. પણ એ દરમિયાન તમારે લેશ પણ આકળા થવાને કારણુ નથી, મને એની બરાબર તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે એને વજૂદ આપવાની જરૂર નથી, એ સાવ જૂઠી વાત છે.

હું તમને સૌને પૂછું છું, અધિકારી તરીકે નહિ, રાતદિવસ તમારી સાથે રહેનાર એક વડીલ તરીકે પૂછું છું કે આવી જૂઠી વાત પર ઇતખાર કરી સરકાર સામે જાંડ ઉઠાવવું એ વ્યાજખી વસ્તુ છે ? સરકારે તમને ગામડામાં ભટકતા હતા ત્યાંથી લાવીને હંમેશ માટે એક નિરાંતની નોકરી પર મૂક્યાં. સરકારે તમારામાંથી કેટલાયને માનચાંદ આપ્યા, કેટલાયને ધનામ આપ્યા. હજુયે સરકાર તમારા ભલા માટે જ વિચારી રહી છે, ત્યારે સરકાર સામે બળવો કરવો એ વ્યાજખી છે ? ઇશ્વરની નજરમાં તમે સ્વામીદ્રોહી નહિ ગણાઓ ?

હિંદુધર્મમાં સ્વામીછોડ એ મહાપાપ લેખાય છે, તેને નરકમાં પણ ટોષ સંધરતુ નથી, તમે વિનાશરણ તમારા સ્વામી સામે દ્રોહ કરીને ઇશ્વરી શિક્ષાને પાત્ર નહિ બનેો? સરકાર તો શિક્ષા કરશે જ પણ ઇશ્વર પણ શિક્ષા કરશે, તે ઇશ્વરની શિક્ષા વધુ ભયંકર હોય છે.

તે બચ્ચાઓ ! તમને હજુ ખબર નથી કે ઇશ્વરનો જ એ આદેશ છે કે હિંદુસ્તાન ઉપર અંગ્રેજોએ ન્યાયપૂર્વક શાસન ચલાવવું. અન્યાયપૂર્વક ચલાવશે તો ઇશ્વર જ એનો નાશ કરશે, પણ અંગ્રેજો ન્યાયપૂર્વક જ રાજ્ય ચલાવે છે તે એટલે એમનો ઠેરઠેર વિજય થાય છે. કેવા કેવા સંજોગોમાં અંગ્રેજો વિજયી થાય છે એ ખબર છે? ત્યારે સૌને એમ લાગતું હોય કે અંગ્રેજોના તો ખારે વડાણ ખૂડ્યાં, અંગ્રેજોનું રાજ્ય હાથે ત્યારે ક્યાંકને ક્યાંકથી ઇશ્વરી મદદ આવી પહોંચી છે. તે યુનીયન જેકની જ્ય ખોલાઈ છે, ખેરાઓ. ક્રાંસનો નેપોલિયન હુનિયાને ધ્રુજવનારો હતો. હુનિયા એના પગમાં ઝુકતી હતી, એણે હિંદુસ્તાન લેવાનો મનોરથ કર્યો, મૈસુરના ટીપુ સુલ્તાન સાથે મસલત કરી, વડાણ ઉપાડ્યાં પણ નેહસને એની મિટ્ટી ઘણાઘણ કરી નાખી, ને એને પાછા ક્રાંસ પહોંચતું ભારે થઈ પડ્યું. ફરીથી એજ નેપોલિયને ઇંગ્લાંડ ઉપર ચડાઈ કરી, વોટર્સ આગળ ચુક ચયુ, છોકરાઓ એવું ખૂનખાર ચુક તમે નિંદગીમાં જોયું તો શું પણ સાંભળ્યું એ નહિ હોય. એમાં મરાયલાને દાટતાં જ કંઈક માઈલોની જમીન જોઈ હતી. એ યુદ્ધમાં નેપોલિયન વિજયની અણી ઉપર હતો એવુંજીનાનો રાતે વરસાદ પડ્યો, એવું દારખાતું મિન્ટાઈ ગયું, એવું લશ્કર એક હાંડી ખાઈમાં પડીને નાગ પામ્યું ને ફરીથી યુનીયન જેકનો જેનેકાર વળ્યો; તમારા ટીપુ સુલતાને હોલ્કરે ને સિંધીઆએ, પેશ્વાએ ને નિઝામે કંઈક વાર માથાં ઉચક્યાં પણ આખરે શું? યુનીયન જેક આગળ માથું નમાવતું પડ્યું, હું અમારી ગદાદુરીના વખાણ નથી

કરતો, અમારા કરતાં વધારે બહાદુર શીખો, રજપૂતો ને મુસલમાનો પડ્યા છે, અમારા કરતાં બાહોશ પણ તમારામાં છે, પણ છતાં એ અંગ્રેજો જીતે છે એટલે હું તો ઇશ્વરી સંકેતના વખાણુ કંઈ છું. ને તમને કહું છું કે આ ઉપરથી સાર ખેંચો કે ઇશ્વરનો જ એ આદેશ છે કે અંગ્રેજો ન્યાયપૂર્વક આ દેશનું ને ભવિષ્યમાં જગત આખાનું શાસન કરે.

ને અમારે ન્યાયપૂર્વક શાસન કરવું એ ઇશ્વરી આદેશ છે, એટલે તો તમને ખાત્રી આપું છું કે તમે કારતૂસ વિષે જે શંકા રાખો છો તે નાપાયાદાર છે; અમે, સૌ ને હું તો બહુ ચોક્કસપણે સમજી છું કે હિન્દુઓને ગાય કેટલી પૂજનીય છે, ને મુસલમાનો સુવરને કેવું નાપાક સમજે છે. એટલે વિના કારણ તમારી લાગણીઓ દુભવવાનું સરકારને પણ ન રહે ને અમલદાર તરીકે હું પણ એ ન ચાલવા દઉં. એમ હોત તો તો તમારા પહેલાં જ મેં સરકારને અરજી લખી નાખી હોત. પણ એવું કાંઈ છે નહિ. માટે મનમાંથી એ બધું કાઢી નાખી ખેલો, નાચો, ફેદો.

ને મારી આ જાતની ખાત્રી આપવા છતાં જે કોઈને એ કારતૂસ ન વાપરવા હોય તે આગળ આવીને ના ભણી શકે છે. એમના કમનશીય માટે મને દિલગીરી થશે, કારણ હું જો એમને નહિ સમજાવી શક્યો હોઉં તો એમના માટે ભયંકર સજા રાઉ જીએ છે, સરકાર રહમદિલ છે તેમજ શિસ્ત બાગતમાં કઠોર હોવાની પણ છે. પણ તમે મને કઠોર થવાની ફરજ ન પાડતા. કઠોર થતાં પહેલાં મારે માઈ રૂંવાડે રૂંવાડું બદલી નાખવું પડશે, મારે કૂટુંબ હોય તો હું તમારા પર કઠોર થઈ શકું, મારે દીકરા દીકરી હોય તો હું તમારા ઉપર કઠોર થઈ શકું; પણ તમે જ માઈ કુટુંબ છો, તમે જ મારાં દીકરા છો. તમારા પર કેમ કઠોર થઈ શકીશ ?

(ખિસ્સામાંથી રૂમાલ કાઢીપર સેવેા લૂછે છે, એક સંતોષની નજર ટૂંકડીઓ પર નાખે છે, ઓચિંતાના આગલી ઘોડેસ્વારોની હાર ભેદી ચાર જણા મુક્તમ પગલાં માંડતાં આગળ આવે છે, એક મહમ્મદ છે, ખીન્ને રામદીન ને ખીન્ન બે જુવાનિયા છે.)

મહમ્મદ

(સૈન્ય તરફ ફરીને)

દોસ્તો, ડેનિયલ સાહેબની મીઠી જગ્યાન માટે એમનેા આભાર. પણ મીઠી જીમથી કાંઈ મારો તમારો ધર્મ પાછો આવવાને નથી. એમને બે મીઠા વેણુ ખોલવામાં શું જાય છે? આપણું તો સર્વસ્વ લૂંટાઈ જાય છે, આપણો ધર્મ, આપણી જાત, આપણી નાત, આપણી ઇજ્જત, બધું જ એ કહે છે એમ બલે કદાચ કંપની બહાદુરનું રાજ્ય રહેવાનું હોય, પણ તો મારે એ કંપની બહાદુરના રાજ્યમા નથી રહેવું. અમારો તો દુશ્મને ને ટચ સવાલ : કાં અમે નહિ ને કાં કંપની નહિ. કંપનીને અમારા ધર્મની પડી નથી, અમારા સુખદુઃખની પડી નથી, તો અમને કંપનીની શું પડી છે? અમે તો અમારી સાથે છેતરપીંડી રમનારા, અમને વાતવાતમાં કાળા કહેનારા, ને ખરે ખપોરે ગોળીએ વીંધનારા શીરંગીઓને મારવાના જ. બલે એમ કરતાં અમે મરી જઈએ. કોઈ અમરપટો લખાવીને આવ્યું નથી; તો મઝલખને ખાતર શહીદ થવામાં શેનો શોક? આપણે સૌ ખચીસ રૂપીઆના પગાર ખાતર આપણા દેશ-બંધુઓના માર્યા વાઢીએ છીએ. આ કાયાએ ત્રીશ ત્રીશ સંઝામે ખેલ્યા છે: દસ તો એકલા બંગાળામાં જ, આઠ પંજાબમાં ને પાંચ દક્ષિણમાં; લોહી રેડીને કંપની બહાદુરનું રાજ વધાર્યું છે. મારા જ દેશભાઈઓના મોંમાંથી રોટલો ઝૂંટવી લઈ ગોરા સાહેબોના ખોળામાં ધર્યો છે. ગોરા સાહેબોનું વેણુ પડ્યું ત્યાં માંડે શરીર પાથરી દીધું

છે ને બદલામાં મને શું મળ્યું છે ? બેઠજીભર્યો દૂકડો રોટલો ને સુવાને કંબલ, ને એટલું આખું એમાં એ ડેનિયલ સાહેબ આજ ઉપકાર ગણવા બેઠા છે, એ ભૂલી જાય છે કે અમે ન હોત તો આજ એમને વિલાયતનો કાંઠો જોવાની વેળા પણ ન આવત, આ ખાઈપીને તનમનીઆં કરે છે એ સૂકાઈ જત, ક્યાંક કાગડ કૂતરાને હાલે રજળત, ને આજ નિરાંતે ઉભા છે એ પણ આપણામાંના સૌ એમની આડો શરીરનો ગઢ કરીને ઉભા છે ત્યારે; નહિતર આ ગ્રેહોમને ક્યારનો ગુડી નાખ્યો નહોત ? પણ હવે એમનો ધડો ભરાઈ ચૂક્યો છે, એમનાં પાપ પોકારે છે.

(એ કુઠીને પોલ પર તલવારનો વાર કરે છે. રામદીન ને બાકીના ત્રણ જણ પણ કૂદે છે. ઘડીકવાર આકાશમાં વીજળીના લીસોટા તણાય છે, એક બે ધડાકા ને ખલાસ; ચારે જણ અલભરત ને પહાડી શીખો ને સાન્નિટા નીચે ઝૂંદાતા હોય છે. ચારે ખૂણે ઉભેલું લશ્કર સહુને ઘેરીને ઉભું છે. તોપોના મોં ભરાતાં હોય છે. મશીનગનની ઠડકડાટી બોલે છે ને એ બધા ધમસાણુ વચ્ચે પોલનો ચોકખો નિશ્ચયાત્મક અવાજ સંભળાય છે. ઇન્ક્રી નં. ૫૭, ૫૯ ને ૨૭; કેવલરી નં. ૧૩ હથિયાર ૨૫ દે, મેં જનરલ ડેનિયલ કા નામસે ઉસકો તિસબાત કરતા હું.” ને એક સાથે ખેતરનો પાક ઢળી પડે તેમ ખણુણુ ખણુણુ કરતાં હથિયારો નમી જાય છે; મહરમદ “ઓહ દમા”ની બૂમ મારે છે. એના ખલામાં કોઈકે કીરીચનો વાર કર્યો છે. રામદીનનું માથું પૂટી ગયું છે, પણ એ શાંત છે. ભાલા મૂકી દેતાં ઘોડેસ્વારો સામે જોઈ શીરૂં ધીરૂં હસે છે, જાણે કહેતો હોય ને “શાળાશ”

દૃશ્ય તેરમું

સ્થળ : ગામનું બજાર

સમય : તે ૪ દિવસની સાંજ

(વિખેરી નાખેલ સિપાહીઓનાં ટોળાંના ટોળાં, ગામેની બજારમાં ભટકે છે. કોઇના હાથમાં ડાંગ છે, તે કોઇના હાથમાં ધારિયું, કોઇએ જૂનીપાની તલવાર લીધેલી છે. સૌ વાતો કરતાં જાય છે. બજારમાં લોકો એક બીજા સાથે અથડાઇ મરે એટલી લીડ છે. હરકેરાટને જૂમાજૂમ પણ પાર વગરનાં છે.)

એક સિપાહી

શંકર ક્યાં છે શંકર ?

બીજો

બજાર નથી, એ તો મુકરર વખતે બહાર આવશે.

ત્રીજો સિપાહી

પણ ત્યાં તો આંહી બધું પતી ગયું હશે.

ચોથો

શાનું વળી ?

ત્રીજો સિપાહી

અરે ! આ રામદીન ને એ તો ત્યાં ખલાસ થઇ ચૂક્યા હશે.

ચોથા

શું કહે છે ?

ત્રીજો

હા, કહે છે કે આવતી કાલે તો એ બધા તોપને મોંએ બંધાશે.

એક સિપાહી

(ઉશ્કેરાયલો)

ઉભા રહો, ઉભા રહો. સાંભળતા બચો.

(આવનાર જનાર સ્ત્રી પુરુષોને સિપાહીઓનાં ટોળાં ઉભાં રહી બચ છે.)

સિપાહી

(હાથ લંબાવીને ફાટી જતા સાથે)

સાંભળો, સાંભળો, તમારા પ્યારા ટુશહીદો આવતી કાલે તોપને મોંએ બંધાશે, આવતી કાલે એ ગુલામના ગોટા જેવા ચોત્રીશ જુવાનોનાં દેહના ધુરચેકુરચા ઉડી જશે ને તમે બધા આંહી નિરાંતે સેપાર ધંધો કરશો. તમારા સાથે થઈને એ બધા કૂતરાને મોતે ભરશે ને તમે નિરાંતે ગાડી ઘોડામાં મા'લશો. (હાથ લંબાવીને) ઓ ! ભગવાન તુ કયાંક હો તો સંતાપ જજો, નહિતર તારે શરમાવું પડશે. અરે ! મંદિરના બારણાં તમે વસાઈ જજો નહિતર મંત્રિઓ અમને બધાને જોઈ અપવિત્ર થઈ જશે, અમે હિય-કારા ! બાયલાઓને પવન પણ સ્પર્શ ન કરે તો સાફ, નહિતર એ પણ દુર્ગંધિત થઈ જશે.

(એ ગાંડાની માફક ચારેબાજુ જુએ છે.)

એક સ્ત્રી

(ટોળાંમાંથી) ૨૦૪૩૬

અરે ! મારા વીરા ! તું નાહકની ખૂમો મારે છે. એ બધાથી માખી પણ મરાવાની નથી. (ટાળા તરફ જોઈ પહેરેલ ચૂંટીનો ધા કરે છે.) આ પહેરો, આ મોટા પાધડાં શું બાધો છો ? (બોલનાર સિપાહીનો હાથ પકડી) ચાલ, મારા ભાઈ, આપણે બે જણ જઈશું. છોડાવશું નહિ, તો સાથે મરશું તો ખરા.

બોલનાર સિપાહી

સાચું, માઈ સાચું. બોલો ભારત માતકી—

લોકસમુદાય

(આકાશ ચીરી નાખે તેવા કંઠે)

—જે.

(ગાંડાની જમ પેલી સ્ત્રીનો હાથ પકડી પેલો સિપાહી ચાલવા માંડે છે ફાટતે સ્વરે ગાય છે.)

*શહીદોં કો દેખ જંગો, ધરધરસે આજ ભાગો;

મૃત્યુ કી ભેટ માંગો, જંગ કા ડંકા બજ.

(લોકસમુદાય ને સિપાહીઓ એ બંનેની પાછળ ધસે છે, સૌ ગીત ગીલે છે.)

શહીદોં કો દેખ જંગો, ધરધર સે આજ ભાગો;

મૃત્યુ કી ભેટ માંગો, જંગ કા ડંકા બજ.

(શરીને નાકેનાકેથી લોકજૂથ, લોકડાંઓ, ધારીયાં, તલવાર, ખંડૂક લઈને ભેડાતાં જાય છે. બધા લલકારે છે.)

મૃત્યુ કી ભેટ માંગો, મૃત્યુ કી ભેટ માંગો.

માનશંકર

(ઓઠા ઉપરથી ઉતરતાં)

નગ્યા ! મારા પ્રભુ આખરે નગ્યા ! એલા લીલચંદ, ગુમી
દેતો આવજો.

લીલચંદ

આઓ દાદા.

(બન્ને જણ સમુદાયમાં બળી નય છે)

(આચિંતાની ચીસ ઉઠે છે)

અલ્યા, શીરંગી,

(બીધેલા હરણાંની માફક નાસતા એક શીરંગીની પાછળ દોડી લોક એને
એંચા લાવે છે.)

એક જણ

મારો શીરંગી કો.

બીજો જણ

મારો ગોરા કો.

અવાજો

મારો, મારો, મારો.

(બરછી, લાલા, ને ધારીઆના ધાએ ગોરાના શતશત ટુકડા થઈ નય
છે. લોકોની ખૂમાખૂસમાં એની છેલ્લી ચીસ ડુબી નય છે)

અવાજ

કોટું તરફ વળો.

બીજો અવાજ

તિબેરી તરફ.

અવાજો

ના, ના, ગોરા સહુ કેમ્પમાં સંતાઈ બેઠા છે ત્યાં.

સિપાહીઓ

કેમ્પનું મેગેઝીન લૂટો.

(વટોળ વેગે લોકનું ટોળુ પસાર થઈ નય છે. પાછળ સ્ત્રીઓ સાંઝેલાં લઈને દોડે છે. એની પાછળ જીવાન છોકરાઓ છે, તેની પાછળ નાના છોકરાઓ ગાતાં ગાતાં નીકળે છે.)

રોટલો કુચ્યો

શીરંગી મારો જય્યો

આંગણામાં ફૂલો

શીરંગી મુચ્યો

(દોડતી દોડતી સગુણા પ્રવેશ કરે છે)

સગુણા

(એક છોકરાને)

ખધા ક્યાં ગયા !

છોકરો

કેમ્પમાં, કેમ્પમાં.

(અપાઘાળ ધ કેમ્પ તરફ દોડી નય છે.)

દ્રશ્ય ચૌદમું

સ્વધળ : ડેનિયલનો બંગલો.

(ડેનિયલ ને ધોલ વાતો કરતા હોય છે.)

ડેનિયલ

તું કહેતો હતો પણ સૌએ ગુપત્યૂપ હથિયાર નમાવી દીધાં. રકબક
તો કાંઈ ન કરી.

ધોલ

એ સમય પારખી ગયા. જોયું કે આળુઆળુ હથિયારોનો કોટ છે,
ફાવીએ એમ નથી, એટલે હથિયાર મૂકીને ચાલ્યા ગયા, તો ય
બહમાશો તો નીકળ્યાં.

ડેનિયલ

એમનું શું કરવું છે ?

ધોલ

મેં ગ્રેહોમને કહ્યું છે કે તોપો તૈયાર રાખો.

ડેનિયલ

પણ એ બહુ ભયંકર સળ છે; તે આટલા બધાને ? તને વધારે
પડતું નથી લાગતું ?

ડેનિયલ

આ આપણા અતુચિત વ્યવહારનું.

(દૂર સાગર તોફાને ચઢ્યો હોય તેવો અવાજ આવે છે. આંછી
આંછી ખૂમો સંભળાય છે : “મારો શીરંગીફો”

પોલ

(સહસા ઉઠતાં)

Oh my lord ! ગે ક્યા !

(ખૂમ વધુ ને વધુ પાસે આવતી જાય છે. જ્વાલામુખી ફાટ્યો હોય તેવો.
સયંકર ધડાકો સંભળાય છે, પથરા અને ધૂળથી વાતાવરણ ભરાય છે,
(ચિત્તારી અને ખૂમાખૂમ વધે છે.)

ડેનિયલ

પોલ

મેં તમને નથી કહ્યું કે Strong head and strong hand.
આજે બીજું કાંઈ થાય જ નહિ; તમે સહેજ મોળા પડ્યા એટલે આ
બધા માથે ચડી બેસશે. આજે તો એવા બેસારી દો, કે ફરી ઊઠે જ નહિ.

ડનિયલ

પણ કેટલાક તો સાવ જુવાન છે.

પોલ

હું મુદતની ફૂરતા એટલા માટે ધારણ કરું છું કે પછી લાંબા
વખત સુધી ઢીલો પાંને મૂકીએ તો એ વાંધો ન આવે; આજે જો
ઢીલું મૂક્યું તો પછી લાંબા વખત સુધી ફૂર થવું પડશે. આથી વધારે
સંખ્યામાં કતલો કરવી પડશે, નહિતર A moment's cruelty for
permanent compassion.

(સંમતિ આપતો હોય તેમ ડોકું હલાવે છે.)

ડનિયલ

ગામવાળા બધા અહીં આવી ગયા ખરું ?

પોલ

હા, અહીં આપણી વચ્ચે તો ખરા.

(બન્ને થોડી વાર મૂંઝા રહે છે)

ડનિયલ

તને શું લાગે છે ? આ બધાનું શું પરિણામ આવશે ?

પોલ

શાનું ?

ડેનિયલ

આ આપણા અનુચિત વ્યવહારનું.

(દૂર સાગર તોફાને ચડ્યો હોય તેવો અવાજ આવે છે. આછી આછી ખૂમો સંભળાય છે : “મારો શીરંગીકો ”

પોલ

(સહસા ઉઠતાં)

Oh my lord ! યે કયા !

(ખૂમ વધુ ને વધુ પાસે આવતી જાય છે. જ્વાલામુખી ફાટ્યો હોય તેવો અથકર ધડાકો સંભળાય છે, પથરા અને ધૂળથી વાતાવરણ ભરાય છે, લોકોની ચિચિઆરી અને ખૂમાખૂમ વધે છે.)

ડેનિયલ

Revolution.

પોલ

Rebellion.

ડેનિયલ

તું જલદી જા, પોલ, ઘેર પહોંચી જા.

પોલ

નાહ. રેલમેન્ટો તરફ, બધાને એકઠા કરીએ.

(ખૂમો બહાર તીકળે છે; મકાનો ટૂટવાના અવાજ સંભળાય છે.)

પોલ

They have gone mad.

(એક બાજુથી દોડતો દોડતો મહોળખત આવે છે.)

મહોબ્બત

(આસબેર)

સાહેબ, આ તરફ-મારી પાછળ

પોલી

(કડક સ્વરે)

કહ તરફ ?

મહોબ્બત

(હાથ પકડીને)

જહાન્નમમાં, હમણું આ તરફ, જંગલમાં.

પોલી

(હસીને શાંતિથી)

મહોબ્બત, ડેનિયલ સાહેબે આજે નેક્સનને સંભાર્યો હતો. એણે પોતાના વાવટા પર લખાવ્યું હતું કે: ઇંગ્લાડ આશા રાખે છે કે એક એક અંગ્રેજ એની ફરજ બજાવશે. આપણે રેજીમેન્ટો તરફ જવું જોઈએ ખરું, જનરલ ?

ડેનિયલ

હા.

(પગલાં ઉપાડે છે, મહોબ્બત બન્નેનો હાથ ઝાલી રાખે છે.)

મહોબ્બત

પણ સાહેબ, રેજીમેન્ટો તો ક્યારની સળગી ઉઠી. જુઓ, આ લા લાગી. હમણું ભડકા આકાશે પહોંચશે.

૧૬૨ ૬૨ સંધ્યા ઉઘડતી હોય તેમ લશ્કરી ખંડોની હારમાળા સળગતી હોય છે, જસંરાણ સંભળાય છે: 'મારો ફીરંગીકો')

ડેનિયલ

પોલ, તું ફરિદ્પુર નાસી જા. ત્યાં ખબર આપ, હું બધા પાસે જઈશ.

પોલ

(સળગતા બંગલાઓ તરફ આંગળી ચીંધી)

ને આ બધાના—શા હાલ ?

મહોબ્બત

એ બધા તો ક્યારના ખતમ થઈ ચૂક્યા સાહેબ. થોડાક જીવતા ને જીવતા શેકાઈ જશે ને બાકીના એ બધાને હાથે.....

પોલ

(ચમકીને ગાંડાની જેમ)

મારી માર્ગરેટ, ધલીઝા, રૈની એ બધાં—

(એ દોઢ મૂકે છે. ડેનિયલ ને મહોબ્બત પણ પાછળ દોડે છે.)

દશ્ય પંદરમું

(ગોરા અમલદારોના બંગલા ભડભડ ભડભડ બળે છે. થોડાક જણા એમાંથી સાલમત્તા ખેંચે છે, એક ટોળું દિક્રિયારી કરતું સળગી ઉઠેલા મેગેઝીનમાંથી હથિયારો ઢસડી લાવે છે. સૌથી મોટો સમુદાય પકડી લાવેલા ગોરાઓની આજુ બાજુ ટોળે વળ્યો છે; ગોરાઓમાંના ઘણાખરાનાં અંગ લોહિયાળ છે. એમને ઠેરઠેર ધા વાગ્યા છે. આઠદસ ભયવસ્ત સ્ત્રીઓ પણ ઉભી છે. રામ દીન થોડાક જણની મદદથી ગોરા પુરુષોના હાથ ખાંધતો હોય છે. લોકો વારં-વાર બૂમો પાડયા જ કરે છે: 'મારો ફીરગીઝો, મારો ફીરગીઝો')

એક જણ

(દૂર નાસી જતા ગોરાને સીધી)

એ પણે ભાગ્યો જાય, દોડો.

(મારો, મારો, કરતું એક ટોળું દોડે છે.)

એક સ્ત્રી

(હાથ લાંબા કરતી)

મારા પીટયા બહુ પીડતા'તા. લેતા જાવ. આજ તમારો ઘડો ભરાઈ ગયો છે. મારો ભગવાન કોઈનું સાંખી શકતો નથી.

એક વેપારી

(ખાંધેલ ગોરામાંના એકને લાત મારતો)

આ સાલો મારી દુકાન લૂંટવા આવ્યો'તો, મદત ખાવું છે.
ખા, ખા.

(લાતો મારે છે)

(લોકોમાંથી એક જણ આગળ આવે છે. એણે લશ્કરી પોષાક પહેર્યો છે.
ઝોટલા પર ચડી ગલીર સ્વરે એ કહે છે.)

પ્રજાજનો ! મને ઓળખ્યો ?

(ફેટા ઉતારી લે છે, કાળા રેશમી વાળ ખભાપર લટકી પડે છે.)

રામદીન

શંકર આવી પહોંચ્યા ?

શંકર

(હસતે મુખે હા લાણી)

શહેરીઓ, આ બળવો કરવાનાં લક્ષણ ન હોય. આપણે લૂંટવા ને
ખૂન કરવા નથી આવ્યા. આપણે વિપ્લવ કરવા આવ્યા છીએ.
આપણે લોહી તરસ્યા નથી. આપણે જંગલી પણ નથી. આપણને
સ્વાધીનતાની તરસ છે. આપણે સ્વાધીનતાના સેનાની છીએ. ખમર-
દાર ! મારા હુકમ સિવાય એક પણ જણ એક પણ શીરંગીને આંગળી
ન અડાડે. એમનું જે થવાનું હશે તે આપણી અદાલત કરશે. એ
પહેલાં જે આંગળી પણ અડાડશે એ સ્વરાજ્યનો ગુનેગાર લેખાશે.

શીરંગીના રાજ્યમાં જો એને માટે એક ફટકાની સખ થતી હશે
તો સ્વરાજ્યમાં પ્રાણ દઈ થશે. સ્વરાજ્યનું નિયમન વધૂ કઠોર છે, કારણ કે
સ્વરાજ્ય એ કાંઈ નાલાયકોનું રાજ્ય, નહિ બની શકે. જાઓ. કામે વળગો ને
(નીચે ઉતરતાં) શીરંગી સાહેબો, તમે પણ ધ્યાન રાખજો કે તમે હવે
અફસરો નથી, પણ કદી છો. આ બધા હવે તમારા ગુલામો નથી પણ

એક સ્વતંત્ર પ્રાંતના નાગરિક છે. એમના પ્રત્યે કેમ વર્તવું એ તમને સ્પષ્ટવત્તું નહિ પડે, કારણ તમે જે એક સ્વતંત્ર દેશમાં જ ઉછર્યા છો.

લોકો

આ આવે જે સાહેબ.

રામદીન

એ તો ડેનિયલને પોલ સાહેબ. મહોબ્બત પણ છે.

(લોકો જૂમ પાડે છે.)

એ પેલી ત્રણ સ્ત્રીઓ ને છોકરીઓ ભાગી. એ જાય, જાય, સાથે કોઇક આપણી બાઇ પણ છે.

લોકો

એ જાય, એ જાય, દોડો.

(સૌ એ તરફ જુએ છે. પોલને પકડી લાવનારા પણ એ તરફ ફરે છે. ત્યાં એ છત્રીને ભાગે છે.)

પોલ

(જતાં જતાં)

માર્ગરેટ જાય છે, હું એ જાઉં છું.

લોકો

આ પણ ભાગ્યો, પકડો એને. દો—દો.

(પોલ વીજળી વેગે દોડે છે. પાછળ મહોબ્બત છે, એની પાછળ લોક સમુદાય ઇ.)

શંકર

(મોટથી)

મહોબ્બત પકડજે એને.

મહોપ્પત
(હાથ ઉઠા કરી મોટી)

સાંઝે.

(પાછલા લોકો સહેજ ધીમા પડે છે. ત્યાં બંને જણ અદૃશ્ય થઈ જાય છે.)

શંકર

(મનમાં)

મારો ભ્રમ તો ન હોય, પણ એ જ. જૂલ કેમ થાય ! (પ્રગટપણે રામદીનને) પેલી ત્રણ બાઈઓ નાહી એની જોડે આપણી એક દેશી બાઈ હતી એ કોણ હતી ? તારું ધ્યાન હતું ?

રામદીન

મને ખ્યાલ નથી કોણ હતું, આટલે દૂરથી કેમ આજખાય ? કોઈ નોકરડી હશે.

શંકર

સગુણા અહીં આવી હતી ?

રામદીન

અખર નથી; હળધર વેદપાઠી અપી ગયા.

શંકર

કોણ શાસ્ત્રીજી ? કેમ કરીને ?

રામદીન

એ પણ આ ટોળાંની જોડે જ હતા. પહેલાં સૌએ જેલ તોડી, પછી મેગેઝીન પર ગયા, પણ ત્યાં તો વોલ્ટર ને વીલિયમ બંને બેઠા હતા. લોકોએ એમને મનાવ્યા, પણ એ મેગેઝીન પરથી ન ઉતર્યા.

એ તો કહે-કે નજદીક આવશે તો દારૂગોળામાં દિવાસળી ચાંપશું,
તમે ને અમે બધા ય ઉડી જઈશું. સૌ મૂંઝાયા હતા. શાસ્ત્રીજી એ
દરમિયાન પાછળની બાજુથી ઠેકી પડ્યા. બન્નેને પકડવા ગયા ત્યાં
એકે જમગરી ચાંપી દીધી. હકૂકુહકટ.

શંકર

શાખાશ ! મરદો ! શાસ્ત્રીજીને પણ લેતા ગયા.

રામદીન

મરદ તો ખરા !

શંકર

ખરા જવાંમદ. પછી શાસ્ત્રીજીનું પ્રેત ?

રામદીન

ત્યાં ક્યાં પત્તો ખાય ? એ તો ફૂર્યેફૂર્યા થઈને ઉડી ગયું હશે.
(આંધતા) કેપ્ટન સાહેબ, જરા સરખા ઉભા રહો નહિતર વધારે દુઃખશે.
અરે-એહોમ, તું આવી ગયો છે ? શંકર, તમારે આને માટે તો મને
રજા આપવી પડશે.

શંકર

શાની ?

રામદીન

(ગળાં પર હાથ મૂકીને)

મેં મહમ્મદ આગાને છેલ્લી ક્ષણે બોલ આપ્યો છે.

શંકર

(ડોકું ધ્રુણાવી)

ના, ન બને. આપણે સૌએ મશ્વરને બોલ દીધો છે, એ પહેલાં
પાળવાનો. અદાલત...

ડેનિયલ

(વચમાં)

તું કોણ છે, જવાન ?

શંકર

જનરલ, મને નથી ઓળખતા, રામદીન ? (ડેનિયલને) મારું
નામ શંકર.

ડેનિયલ

(એકીટશે ભેધ રહીને)

જવાંમદ્ છે !

(મકાન તૂટવાનો પ્રયત્ન અવાજ આવે છે. કડકડ ભૂસ્સ. શંકર ખૂમ મારે છે.)

શંકર

એ હવે બહુ ભાંગફોડ કરી, ચાલો કામે વળગો.

(ટોળું ગાતું ગાતું ભય છે: જંગકા ઠંકા બલ.)

દશ્ય સોળસું

સ્થળ : હળધર શાસ્ત્રીનું ઘર.

(સગુણા, માર્ગરેટ, ઇલીઝ, રેની ને પોલ હતાં છે. પોલે માર્ગરેટને હાથ ઝાલ્યો છે. એ કાંઈક બબડતો હોય છે.)

સગુણા

સાહેબ, તમે જલદી ચાલ્યા જાઓ, નહિતર હમણાં પેલા આવી પહોંચ્યા સમજો.

પોલ

(બબડે છે)

Wolves.

સગુણા

હું તમારી ભાષામાં નથી સમજતી. પણ કહું છું, જલદી દોડવા માંડો. અહીં ન રોકાઓ.

પોલ

પણ આ બધાનું શું ?

સગુણા

એ બધાને મને સોંપો. તમે એની ફિકર છોડી નાસી જાઓ.

પોલ

એક સ્ત્રીને ખીણ સ્ત્રીના હાથમાં સોંપીને નાસી જઈ ?

સગુણા

સાહેબ, એક સ્ત્રીની આખર સ્ત્રીના આશરા હેઠળ હોય ત્યારે વધારે સલામત છે, માટે ચિંતા રાખ્યા સિવાય જાઓ.

પોલ

પણ પછી તમારા શા હાલ ? આ વરઝો તમને પણ ફાડી ખાશે.

સગુણા

ને શું તમે હશે એટલે બચી જમશું ? ઉલટા તમે હશે તો એ બધા વધારે ચીકારો. નહિતર એકલી સ્ત્રીઓને જોઈને એ નહિ રંજાડે. હિંદુસ્તાનીઓ એટલા બધા હીન નથી થયા.

પોલ

(કચવાઈને)

પણ આવડા મોટા ઉપકાર નીચે આવવું મને ગમતું નથી.

દૃશ્ય સોળમું

સ્થળ : હળધર શાસ્ત્રીનું ઘર.

(સગુણા, માર્ગરેટ, ઇલીઝ, રેની ને પોલ ઉભાં છે. પોલે માર્ગરેટને હાથ ઝાલ્યો છે. એ કાંઈક બબડતો હોય છે.)

સગુણા

સાહેબ, તમે જલદી ચાલ્યા જાઓ, નહિતર હમણાં પેલા આવી પહોંચ્યા સમજો.

પોલ

(બબડે છે)

Wolves.

સગુણા

હું તમારી ભાષામાં નથી સમજતી. પણ કહું છું, જલદી દોડવા માંડો. અહીં ન રોકાઓ.

પોલ

પણ આ બધાનું શું ?

સગુણા

એ બધાને મને સોંપો. તમે એની ફિકર છોડી નાસી જાઓ.

પેલ

એક સ્ત્રીને બીજી સ્ત્રીના હાથમાં સોંપીને નાસી જાઉં ?

સગુણા

સાહેબ, એક સ્ત્રીની આખર સ્ત્રીના આશરો હેઠળ હોય ત્યારે વધારે સલામત છે, માટે ચિંતા રાખ્યા સિવાય જાઓ.

પેલ

પણ પછી તમારા શા હાલ ? આ વરુઓ તમને પણ ફાટી ખાશે.

સગુણા

ને શું તમે હશે એટલે બચી જાઉં ? ઉલટા તમે હશે તો એ બધા વધારે ચીડાશે. નહિતર એકલી સ્ત્રીઓને જોઈને એ નહિ રંજાડે. હિંદુસ્તાનીઓ એટલા બધા હીન નથી થયા.

પેલ

(કચવાસને)

પણ આવડા મોટા ઉપકાર નીચે આવવું મને ગમતું નથી.

સગુણા

(ગુસ્સાથી)

જુઓ ! પેલા લોકોનો અવાજ આંખો. ચાલ્યા જાઓ છો કે નહિ ? માનજો કે મારે ભરોસે નહિ પણ ધર્મને ભરોસે છોડ્યા હતા. માર્ગરેટ બહેન, એને સમજાવો ને, નહિતર એમની જોડે તમે સૌ પણ થીંખાઈ જશો.

માર્ગરેટ

પેલ, તું જા, ઝટ જા, ઓ, પેલા લોકો દેખાયા.

દ્રશ્ય સોળમું

સ્થળ : હળધર શાસ્ત્રીનું ઘર.

(સંગુણા, માર્ગદેશ, ધલીઝ, રેની ને પોલ ઉભાં છે. પોલે માર્ગદેશને હાથ ઝાલ્યો છે. એ કાંઈક બળડતો હોય છે.)

સંગુણા

સાહેબ, તમે જલદી ચાલ્યા જાઓ, નહિતર હમણાં પેલા આવી પહોંચ્યા સમજો.

પોલ

(બબડે છે)

Wolves.

સંગુણા

હું તમારી ભાષામાં નથી સમજતી. પણ કહું છું, જલદી દોડવા માંડો. અહીં ન રોકાઓ.

પોલ

પણ આ બધાનું શું ?

સંગુણા

એ બધાને મને સોંપો. તમે એની ફિકર છોડી નાસી જાઓ.

પેલ

એક સ્ત્રીને ખીજી સ્ત્રીના હાથમાં સોંપીને નાસી જઈ ?

સગુણા

સાહેબ, એક સ્ત્રીની આખર સ્ત્રીના આશરા હેઠળ હોય ત્યારે વધારે સલામત છે, માટે ચિંતા રાખ્યા સિવાય જાઓ.

પેલ

પણ પછી તમારા શા હાલ ? આ વરઝો તમને પણ ફાડી ખાશે.

સગુણા

ને શું તમે હશે એટલે બચી જઈશું ? ઉલટા તમે હશે તો એ બધા વધારે ચીકારશે. નહિતર એકલી સ્ત્રીઓને જોઈને એ નહિ રંનડે. હિંદુસ્તાનીઓ એટલા બધા હીન નથી થયા.

પેલ

(કચવાઈને)

પણ આવડા મોટા ઉપકાર નીચે આવવું મને ગમતું નથી.

સગુણા

(ગુસ્સાથી)

જુઓ ! પેલા લોકોનો અવાજ આવ્યો. ચાલ્યા જાઓ છો કે નહિ ? માનજો કે મારે ભરોસે નહિ પણ ધશ્વરને ભરોસે છોડ્યા હતા. માર્ગરેટ બહેન, એને સમજવો ને, નહિતર એમની જોડે તમે સૌ પણ ચીંખાઈ જશો.

માર્ગરેટ

પેલ, તું જા, ઝટ જા, ઝા, પેલા લોકો દેખાયા.

દ્રશ્ય સોળમું

સ્થળ : હળધર શાસ્ત્રીનું ઘર.

(સગુણા, માર્ગરેટ, ઇલીઝ, રેની ને પોલ હાથમાં છે. પોલે માર્ગરેટને હાથ ઝાલ્યો છે. એ કાંઈક બબડતો હોય છે.)

સગુણા

સાહેબ, તમે જલદી ચાલ્યા જાઓ, નહિતર હમણાં પેલા આવી પહોંચ્યા સમજો.

પોલ

(બબડે છે)

Wolves.

સગુણા

હું તમારી ભાષામાં નથી સમજતી. પણ કહું છું, જલદી દોડવા માંડો. અહીં ન રોકાઓ.

પોલ

પણ આ બધાનું શું ?

સગુણા

એ બધાને મને સોંપો. તમે એની ફિકર છોડી નાસી જાઓ.

પોલ

એક સ્ત્રીને ખીણ સ્ત્રીના હાથમાં સોંપીને નાસી જાઉં ?

સગુણા

સાહેબ, એક સ્ત્રીની આખર સ્ત્રીના આશર હેઠળ હોય ત્યારે વધારે સલામત છે, માટે ચિંતા રાખ્યા સિવાય જાઓ.

પોલ

પણ પછી તમારા શા હાલ ? આ વરસો તમને પણ ફાડી ખાશે.

સગુણા

ને શું તમે હશે એટલે બચી જાશું ? ઉલટા તમે હશે તો એ બધા વધારે ચીડાશે. નહિતર એકલી સ્ત્રીઓને જોખને એ નહિ રંજડે. હિંદુસ્તાનીઓ એટલા બધા હીન નથી થયા.

પોલ

(કચવાઇને)

પણ આવડા મોટા ઉપકાર નીચે આવવું મને ગમતું નથી.

સગુણા

(શુસ્સાથી)

જુઓ ! પેલા લોકોનો અવાજ આવ્યો. ચાલ્યા જાઓ છો કે નહિ ? માનજો કે મારે ભરોસે નહિ પણ ધન્યરને ભરોસે છોડ્યા હતા. માર્ગરેટ બહેન, એને સમજવો ને, નહિતર એમની જોડે તમે સૌ પણ ખીખાઇ જશો.

માર્ગરેટ

પોલ, તું જા, જઇ જા, જા, પેલા લોકો દેખાયા.

(પોલ નીચે વળી ઇલ્ટીઝાના ગાથે એક ચુંબન લે છે. એની આંખમાંથી એક આંસુ દટી પડે છે. નાનકટી રેનીને છાતી સાથે ચાંપે છે, ને બળડે છે : Oh ! God !)

પોલ

(માર્ગરેટના વાસા પર હાથ મૂકતાં)

Be brave હં. (સચુણાને) તમારું નામ ?

સચુણા

(હસીને)

સચુણા.

(પોલ સલામ કરી અપાઠાબધ નાસી નય છે.)

માર્ગરેટ

(ઝદન કરતાં)

ઓ ! પિતા ! અમે એવો કેવો અપરાધ કર્યો છે કે, અમારી પાકળ આ બધા શિકારીઓની માફક પડ્યા છે !

ઇલ્ટીઝા

(સ્રવલ બાવે)

મમ્મા, રડે છે શું ? આપણને મારી નાખશે તો મરી જઈશું. પપ્પા કહેતા નથી ગયા : Be brave.

માર્ગરેટ

(રડતી રેની તરફ ફરીને)

મારાથી આતું દુઃખ લેવાતું નથી. ઓ, આ બધા આવ્યા.

(લોકો હોઠારા, પડકારા કરતા આવે છે. ત્રણ જણાએ મહોબ્બતને પકડ્યો છે, એને માથાપર હાંગ વાગી છે એટલે હોલી વધુ નય છે.)

સગુણા

(માર્ગરેઠ વિગેરેને)

તમે અંદર ચાલ્યા જાઓ.

(ત્રણે જણુ અંદર જાય છે)

સમુદાયમાંના થોડાક

ઓ રહ્યાં. શાસ્ત્રીના ઘરમાં ગયાં. મારો રાંડોને. મંદિરને બ્રષ્ટ
કરી નાખશે.

(સૌ દોડે છે. સગુણા દરવાજામાં વચ્ચે ઉભી રહે છે, લોકસમુદાય વેદ-
પાઠીની કન્યાને જોઈ ધડાધર ખચકાઈને ઉભો રહે છે.)

સગુણા

(કડક સ્વરે)

અહીં શા માટે આવ્યા છો ?

ટાળાંમાંથી એક પરિચિત

(નમ્ર સ્વરે)

અહીંયા હમણાં જ શીરંગીઓએ નાસીને આશરો લીધો છે;
એમને પકડવા.

એક અવાજ

કોણ છે આ દોડ્યાહી ?

બીજો

ધક્કો મારો એને.

સગુણા

(ઉચ્ચ સ્વરે ક્રોધથી)

મને ધક્કો મારવો છે ? કોણ છે એ ખોલનાર. આમ આગળ
આવે હળધર વેદપાઠીની કન્યાને અડવા ? હું જોઉં તો ખરી કે કો'ક

હિંદુધર્મને ઉત્તમનારા હજી પડ્યા છે, જે પૂજારીની કન્યાને ધક્કો મારી શકે.

પરિચિત

પણ બહેન, એ બધા રાન્યદ્રોહીઓ છે. એમને અમારે હવાલે કરી દો.

સગુણા

એ ગિચારી સ્ત્રીઓ રાન્યદ્રોહી ! એમણે હનુમંતસિંહ ઉઠાડી મૂક્યા છે ? એમણે તમને અન્યાય કર્યો છે ?

પરિચિત

પણ બહેન, એમના ધણીએ તો ક્યું જ છે.

સગુણા

(તિરસ્કારથી)

તો એમના ધણીને જોણીને ફાંસીએ લટકાવી દો. અહીં નાહકના સમયનો વ્યય શા માટે કરો છો ?

એક અવાજ

અમારે માથાઝીક નથી કરવી તારી જોડે. એ લોકોને સોંપી દે.

બીજો અવાજ

નહિતર અંદર પ્રવેશીને ખેંચી કાઢશું.

(સગુણા દરવાજે બધ કરી આગળ આવે છે, એનો ચહેરો ક્રોધથી લાલધૂમ થઈ ગયો છે. એની આંખમાં લોક સમુદાય માટે તિરસ્કાર છે. યાર ઉભી રહી એ મોટે સ્વરે કહે છે.)

સગુણા

કોણ કહે છે મારાં મકાનમાં પરાણે પ્રવેશીને એ અપખાને ખેંચી

કાઢવાનું? એ મરદ કોણ છે? આગળ આવે અહીં, મારે એને જોવો છે;
(લોકો ચૂપ થઈ જાય છે. એ ચાર જણ એક ગુંડાને આગળ ધકેલે છે.)

સગુણા

(એના તરફ જોઈને)

આની જોડે તમે આવ્યા છો? આ તમારો સરદાર છે? જાઓ
નથી માનતી તમારું મેં એમને આશરો આપ્યો છે, ને હું એનો
કબજો સોંપવા માગતી નથી. તમારામાંથી જે કોઈની હિંમત હોય તે
અંદર જઈને એ સ્ત્રીઓને ખેંચી આવે. (દાંત ભીંસીને) હું જોઉં તો
ખરી કે પુરમાં ફેટલા દુઃશાસનો છે.

જેચાર અવાજો

પણ બહેન એ શીરંગી છે.

પુષ્ટળ અવાજો

શીરંગીકો મારો, શીરંગીકો મારો.

(એકદમ મોજાં આવે તેમ લોક સમુદાય હસેલાય છે. સગુણાને ધક્કો
લાગે છે. એ દરવાજા સાથે ભટકાય છે. ખૂમો ઉઠે છે : મારો શીરંગીકો-
મારો શીરંગીકો.)

સગુણા

(દરવાજાના સળીઆ પર ચઢી)

અરે જાનવરો, તમે હિંદુસ્તાનના છો? હું તમને આ મંદિરને
અડવાની રામદુહાઈ દઉં છું. જે આ મંદિરની દીવાલને અડે એને
રામદુહાઈ છે.

(લોક સમુદાય ઓઠ થાય તેમ પાછો હઠી જાય છે. ખૂમ પડે છે “પાછા
હઠો, સહેજ પાછા હઠો” સગુણા વિરિમત નેત્રે જોઈ રહે છે, એની આંખમાં
આંસુ છે.)

સગુણા

(ગદગદ કંઠે)

વીરા, તમે સૌ જાઓ, કામે વળગો. ખાત્રી રાખજો કે એ શીરંગી સ્ત્રીઓ મારા કુળજમાં જ છે. છતાં એ તમને વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો તમારામાંના જે મુખ્ય હોય તેને મોકલજો. હું એમની જોડે પતાવી લઇશ. એમની આજ્ઞા થશે તો એમનો કુળજે પણ સોંપી દઇશ. તમે સૌ જાઓ, રામ સ્ત્રીઓના રક્ષણહાર હતા, અજ્ઞા લૂંટનારા નહિ હતા. જાઓ, તમે જાઓ.

એચાર અવાજો

ચાલો, શંકરને મોકલીએ.

(સગુણાના કાન ચમકે છે. એ બોલનાર તરફ જુએ છે.)

અવાજો

ચાલો, ચાલો.

(બેભાન મહોબ્બતને ત્યાં જ મૂકી લેકો પ્યારા
ભારત દેશ હમારા, ગાતા ગાતા જાય છે)

સગુણા

(દૂર બળતા બંગલાઓ પર નજર નાખતાં કંધીત કંઠે)

જનવરો ! પણ હિન્દુસ્તાનના ! મા ! અધઃપતીત દશામાં ચે જો સૌ આવા રહ્યા હોય તો હિન્નત દશામાં કેવા હોય ? (ચારે બાજુ જોતી)
માતા ! તારી ભૂમિ મહિમામય છે ! અહીંનાં જનવરો પણ માનવી કરતાં ઉચા છે; કે.ણ એને દેવ બનાવશે ? જનની ! તું જાણી ! આ બધામાંથી દેવ સર્જજે હવે.

ઇસીઝા

(આવીને ધીમેથી ચડતી)

એ બધા ગયા ?

સગુણા

(પાછું ફરીને જોતાં)

હા. (વળી એકાદસે જોઈ રહે છે) તમે પરણ્યાં છો ?

મલ્લીઝા

(શરમાઈને)

પરણવાની હતી.

સગુણા

નાસી જવું છે ? ક્યાંકથી જોણી કાઢજો.

મલ્લીઝા

મમ્માને આમ છોડીને નથી જવું.

(સગુણા મૂંગી મૂંગી અંદર જાય છે.)

મલ્લીઝા

પણ આ કોઈક ધાયલ પડ્યું.

સગુણા

(પાછી ફરી નીચી વળતી)

કાલ રાતવાળા સજ્જન તો નહિ ? કોણે એમને ધાયલ કર્યાં ?
ગાંડપણમાં શત્રુ ને મિત્રનો ભેદ પણ ભૂલી ગયા ? ચાલો. અંદર લઈએ.

(બંને જણીઓ મહોબ્બતને ઉંચકી ને અંદર લે છે.)

મલ્લીઝા

(ભાતિભર્યા સ્વરે)

આજે કેટલા જણાને આ બધાએ કતલ કર્યા હશે ?

સગુણા

અમંગલ શંકા થાય છે ? એવી આશંકા નહિ રાખતા, બહેન,
પ્રભુ કોઈનું બૂઝું નથી કરતો.

ધલીઝા

ને આ બધું ?

સગુણા

એ પણ સાંઝે જ છે, નહિતર તમને સુખ આડે ખખર કેમ પડત
કે તમે સૌ અણુહકતું સુખ ભોગવી રહ્યા છો. પણ અત્યારે તમારા
ઉપર એ પ્રહારો નહિ કરે.

(એ મૂંગી રહે છે. બન્ને જાણી મહોબ્બતને મંદિરની પગથાર પર સુવાડે
છે, સગુણા ખાણી લાવીને છાટ છે)

મહોબ્બત

(સહેજ લાનમાં આવતાં)

ઝોડ! બહુ દર્દ થાય છે. (આંખો ખોલીને) કોણ ? જોયા છે,
પણ ઓળખતો નથી.

(ટીકટીકાને જુએ છે)

સગુણા

(મીઠા રવરે)

મને નહિ ઓળખી ? કાલે રાત્રે મળ્યા હતા ને ? હું હજીયે વેદ-
પાઠીની કન્યા સગુણા.

મહોબ્બત

(નિર્બળ સૂરે)

હા, હવે જરાખર. હું કાલે આવ્યો હતો ખરું ? (માથું ઢાંચે છે)
કાલ યાદ કરતાં માથું ઘૂમી જાય છે.

સગુણા

(બેસતાં)

માથું ઢાંચું ?

મહોબ્બત

ના રે બહેન, આવા તો કંઈક ઘા પડ્યા છે, ને કોઈ દિવસ દુઃખ્યું નથી. આજે જ આ ભારે વેદના થાય છે.

ધલીઝા

તમારે ત્યાં કોઈ દવા નથી ?

સગુણા

પિતાજી કંઈક રાખતા હતા, અહીંઆ બેસો તો શોધી કાઢું.

(ધલીઝા બેસે છે.)

મહોબ્બત

આ કોણ છે, બહેન,

સગુણા

એક સાહેબની દીકરી.

મહોબ્બત

(સ્વપ્નમાંથી ચમકીને જાગતો હોય તેમ)

હાં ! હાં ! પોલ સાહેબ ક્યાં ? એમને પકડી ગયા ?

ધલીઝા

ના, પપ્પા તો નાસી છૂટ્યા ને અમે આમની જોડે અહીં રહ્યા. તમને કેવી રીતે લાગ્યું ?

મહોબ્બત

હું સાહેબની જોડે દોડતો હતો. લોકો એમની લગોલગ આવી પહોંચ્યા. હું લોકોની જોડે ઝગડવામાં રોકાયો ત્યાં કોઈકે માથામાં ઝાંગ મારી.

ધલીઝા

(આશ્ચર્ય થતા)

પપ્પાને મારે તમે માર ખાધો ?

મહોબ્બત

(સગુણ તરફ જોઈને)

હા, મેં દેશદ્રોહ કર્યો.

ઇલીઝા

એમાં શાનો દેશદ્રોહ ?

મહોબ્બત

બહેન, તમે સૌ દેશના શત્રુઓ છો. એને મેં બચાવ્યા. પણ મારું કિસ્મત જ એવું છે.

સગુણા

હું પણ દેશદ્રોહ કરું છું, આ બધાને આશરો આપીને.

મહોબ્બત

ના, તમે તો દેશને ઉન્નતો છો.

ઇલીઝા

કેટલાક જણ મરાયા હશે ? તમને ખબર છે ?

મહોબ્બત

ખેચાર જણ જ. બે મેગેઝીનવાળા ને બેએક બીજા. કેટલાક નાસી છૂટ્યા છે. બાકી સૌ પકડાયા છે. પણ કામને મારશે નહિ. ચંકરે ના પાડી છે.

સગુણા

એ ત્યાં છે ?

મહોબ્બત

હા, એ સૌનો ફેંસલો અદાલત કરે એવા મતનો છે. (ચૂપ રહે છે. વળી થોડી વારે) મારો પણ અદાલત ફેંસલો કરશે.

ધક્કીઝા

કેમ ?

મહોબ્બત

મેં વિશ્વાસઘાત કર્યો છે.

સગુણા

(જતાં જતાં)

મારો પણ.

મહોબ્બત

(ધીમેથી)

સૌનો ફેંસલો વડી અદાલત કરી નાખશે.

(આકાશ સામે આંગળી યાંધે છે. એની ગરદન એક બાજુ નમી પડે છે.)

દૃશ્ય સત્તરમું

સ્થળ : હળધર પાઠીના આંગણાનો ચોતરો.

સમય : મધરાત પહેલાંનો પ્રહર.

(સગુણા ચોતરા પર બેઠી છે.)

સગુણા

હજી એ બાંકના અવાજ સંભળાયા જ કરે છે. (કિમ્મ તરફ જોતી)
ને આગ તો ઓલવાઈ જ નથી. ધડીએ ને પળે ભડકા થાય છે ને
ઓલવાય છે, ને ગામમાં પણ અજાણ અજાણ હલચલ છે. જાણે સૌ
ઉપર નીચે થઈ રહ્યાં છે. સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાલકો આજ મધરાત થયાં
છતાં જાગ્યાં નથી. હજી હમાણાં જ પેલા લોકો ચૂનાતું ગાડું ખેંચતા
ગયા. કેવો ઉત્સાહ ! કહે છે કે : “ બળદ ન મળ્યા તો ત્રાસો આપણે
ધૂંસરીએ જૂતથું, પણ ભાંગેલો કોટ તો સવાર પહેલાં સમારાઈ
જવો જ જોઈએ. આ મહામૂલા દિવસો છે. આળસુ કોઈ નથી, દરિદ્રી
કોઈ નથી, દુર્બળ, રાંક, હીનપ્રાણ કોઈ નથી. સૌ પ્રાણવાન, ખુમારી-
ભર્યા છે. વિના આજ્ઞાએ સૌ શાંતિ જાળવે છે, વિના આજ્ઞાએ સૌ કામ
કરવા દોડે છે, વિના આજ્ઞાએ સૌ હોમાઈ જવાની હરિદ્રાઈ આદરે
છે, ને એક જ શબ્દ “ રૂક જાઓ ” ને સૌ જાણે મંત્રથી જડાઈ

ગયા હોય તેમ ત્યાં ને ત્યાં ઉભા રહે છે. કાણુ આ સ્પત્ત નિયમનને જગાડ્યું ? કાણુ આ નિદ્રસ્થ પ્રાણુને ઢંઢોળ્યો ? એણે ? ના, એ તો વધુ પડતું સન્માન આપ્યું કહેવાય. એ એ બોલો પણ ન ઉચકી શકે, એ સન્માન ને એ બોલો ભલે જગન્નાથ જ ઉપાડે; અમે સૌ તો નિમિત્ત માત્ર જ છીએ.

પણ એ કેમ હજુ નહિ આવ્યો ? આવ્યો કે આવ્યા ? હું તો આવ્યા જ કહીશ. મારા કરતાં એ મહાન છે. (આંટા મારતાં) હું તો વાટ જોઈ જોઈને ચાકી. આં તો ભાષ રોષમાં ગયા છે એટલે આવશે જ નહિ, ને આવશે તો યે જાણી કરીને મોડા. (આચિંતાની ગંભીર થઈને) પણ આવી છુદ્ધ વાતો તો એના ખ્યાલમાં એ નહિ હોય. હું જ મૂર્ખ ! ગોઠવ્યા કંઈ છું;

ખિચારી ધલીઝા ! ખિચારો મહોળ્ખત ! બહુ કફોડી દશા છે. મહોળ્ખત તો આ બધી વેદનામાંથી છૂટ્યો પણ આ દીકરીઓનું ? હું શું કરીશ ? અદાલત મારી પાસેથી એમનો કબજો માગશે તો ? મારે આજ્ઞા પાળ્યા સિવાય છૂટકો નથી, ને સાહેબને કોલ દીધો એનું શું ? ધલીઝાનના ભરથારનું શું ? વિકટ કોયડો ! પણ સાઈ થયું મને કામ મળ્યું.

(અવાજ આવે છે)

સગુણા

શંકર ?

(સગુણા દરવાજે ઉઘાડે છે, લશ્કરી પોષાકમાં શંકર આવે છે.)

સગુણા

(આશ્ચર્યચકિત થઈને)

કોણ, શંકર ?

શંકર

(હસીને)

હા, પણ મારે જલદી પાછા જવું છે, તારા આગ્રિતો ક્યાં છે ?

સગુણા

(આંગળી ચીંધતાં)

અંદર સૂતા છે.

શંકર

સવારે એમને લેવા સૂનિદ્રા મોકલીશ, એંપીશ ને ?

(સગુણા મૂંગી ઉભી રહે છે, થોડી વારે)

સગુણા

શંકર, એક સવાલ છે. તું એનો ઉદ્દેશ લાવી દે તો એંપી દઉં.

શંકર

શું ?

સગુણા

મેં પેલા સાહેબને વચન આપ્યું છે કે આ સ્ત્રીને છોડરીઓ મારા આશરો નીચે સલામત છે; એ મારા કળજનમાં રહેશે. તું કહે તેમ કરે ?

શંકર

સગુણા, પહેલાં તે એ શુનો કર્યો કે એ સાહેબને નાસી જવા દીધો.

સગુણા

હું કાંઈ તમારી સિપાહી નહિ હતી કે એને રોકું.

શંકર

(હડવાસથી)

તારે ઝંઘડું જ છે તો ભલે ઝંઘડ. મને એટલી નવરાશ નથી.

નહિતર વાદવિવાહ કરીને સિદ્ધ કરી જતાવત કે તું ભાડુતી સિપાહી છે કે નહિ. મેં એમ માન્યું હતું કે તું છે, ને એટલે કહ્યું કે તારે એને અટકમાં રાખી અદાલતને સ્વાધીન કરવો જોઈતો હતો. પણ જવા દે, તને ઠીક લાગ્યું તેમ ભલે તેં કર્યું. અદાલતને ઠીક લાગશે તેમ અદાલત કરશે. તું સવારે સૈનિકો આવે તો સોંપીશ કે નહિ ?

સગુણા

પણ મારા વચનનું શું ?

શંકર

જો તું દેશની સિપાહી હોત તો હું તને કહેત કે દેશને તેં વચન આપ્યું છે કે “હું તારા સધળા શત્રુઓને શોધી તારે સ્વાધીન કરીશ.” એટલે એ મહાન કોલ આગળ આ કોલ કાંઈ હિસાબમાં નથી. પણ તું તો સિપાહી નથી એટલે તને ઠીક લાગે તેમ વર્તવાને મુખત્યાર છે. અદાલતને ઠીક લાગશે તેમ અદાલત કરશે.

સગુણા

હું તો ‘ભાડુતી સિપાહી નથી’ એમ બોલી હતી.

શંકર

(કડક સ્વરે)

જે કોઈ આ જમીન પાસેથી દેહતું ભાડું લે છે તે બધા ભાડુતી જ છે.

સગુણા

(ક્રિષ્કું હસીને)

પણ એમાં એટલો બધો ઉતરી શું જાય છે ?

શંકર

કારણ કે તું અત્યારે વાદવિવાહ કરે છે.

સગુણા

(વધારે ફિક્કી પડી જઈને)

હું તો તારી સલાહ માથું છું કે શું કરવું નોંધાએ ?

શંકર

એ તો મેં તને કહ્યું કે સિપાહી તરીકે નો વચન આપ્યું હોય તો
સોંપી દેવા, નહિતર ઠીક લાગે તેમ કરવું.

સગુણા

તું બહુ અક્કડ ચમ ગયો છે.

શંકર

એતો આપણે નવરાશે વિચાર કરશું.

(બંને જણા મૂંગા રહે છે, સગુણા એક અસ્વસ્થ નજરે નાખે છે.)

સગુણા

તું કહે તેમ કરું.

શંકર

તને ઠીક લાગે તેમ કર.

સગુણા

અદાલતમાં દોણ દોણ છે ?

શંકર

હું ને ખીજા બે જણા.

સગુણા

હું સોંપું તો તમે શું સખ કરવાના ?

શંકર

એ કાંઈ ન કહેવાય, અદાલત એમને રહેંસી પાણું નાખે.

સગુણા

(ઉશ્કેરાધને)

તો હું નથી સોંપવાની. મારા દેવાલયના આશરે જે આવ્યાં છે
એને હું મોતનાં મોંમાં નહિ જ ધકેલી દઉં.

શંકર

મહોપ્પતને પણ ?

સગુણા

એ તો ક્યારનો સ્વધામ પહોંચી ગયો.

શંકર

(જતાં જતાં)

ત્યારે હું એમ માની લઉં કે તું સિપાહી પણ નથી તેમ નાગરિક
પણ નથી ?

(સગુણા નિસ્તબ્ધ હલી રહે છે, એનો ચહેરો રડુરડું થઈ રહ્યો છે.)

શંકર

સગુણા, મને જવાબ આપીશ ? મારે જવું છે.

સગુણા

(માથું ઘસાર કરીને)

હું સિપાહી છું, પણ અદાલતના આવા હુકમો માનવાની નથી.

શંકર

તો એમ કર, તું જ અદાલતમાં આવ, કદાચ તને અતુકૂળ નિર્ણય થાય.

સગુણા

(હર્ષથી)

શું ?

શંકર

હા, તું જે સિપાહીગીરીમાં માનતી હો તો અદાલતના સ્વ-
તરીકે ખેસ.

સગુણા

ખરેખર ખતે ?

શંકર

હા.

(સગુણા થોડીવાર વિચાર કરીને)

સગુણા

આ બધા કેદીઓની રક્ષિકા ખતી શકું ?

શંકર

જો હું બીજાને વિશ્વાસ આપી શકું તો.

સગુણા

મને એ સ્વીકાર્ય છે. આ મારી નજર તળે જ રહેશે.

શંકર

પછી અદાલતના નિર્ણય સંબંધમાં ફેરફારને અવકાશ નહિ રહે.

સગુણા

અદાલતમાં તમે છો ને ?

શંકર

હા.

સગુણા

બસ-ત્યારે.

(શંકર ચૂપ રહે છે.)

સગુણા

શંકર, એક પૂછું ?

શંકર

શું ?

સગુણા

પહેલાં મને તમે કહેતા હતા, આજે તું કેમ કહેવા માંડ્યું ?

શંકર

(મૂંઝાધને સરસ બાવે)

એકદમ મોટો થઈ ગયોને એટલે બોલાઈ જવાતું હશે. પણ હું નહિ.

(હતાવળો હતાવળો નત્ય છે.)

સગુણા

(હસતાં)

મૂરખ છે સાવ !

દરેય અઠારમું

રથળ : ક્રેદીઓને રાખ્યા છે એ મકાન

સમય : બે અઢી મહિના પછીનો

પાત્રો : માર્ગરેટ, ઇલીઝા, હલ્મ્પટ, પાછળથી ડેનિયલ ને સગુણા

(માર્ગરેટ ને ઇલીઝા બંને ચઠાઈ પર બેઠાં બેઠાં વાતો કરતાં હોય છે. હલ્મ્પટ પડખે હોય છે.)

માર્ગરેટ

ઇલીઝા, તેં આવી સદગુણ મૃતિને કદી જોય છે ? જાણે ભલાઇનાં જ અવતાર.

ઇલીઝા

અદ્ભૂત, મમ્મા, એક દિવસ રાત્રે અમે બંને બેઠાં બેઠાં તે છેક સવાર સુધી, એણે આખી રાત રામાયણની વાત કહ્યા કરેલી. એટલી હૃદયદ્રાવક ને કરુણ એ કથા છે કે મને થયું કે આપણા દુઃખો શું વિસાતમાં છે ? ને એમાં એ પ્રાતઃકાળે ન્યારે એણે ગાયું ત્યારે તો હું સાચે જ રડી પડી.

હલ્મ્પટ

આપણને ખ્યાલ જ નથી આવવા દેતી કે આપણે ક્રેદીઓ છીએ ને માથે મોત ભરી રહ્યું છે.

ઇલીઝા

પણ એ જોટલી મુદ્દ છે એટલી જ પ્રખર છે હં. તે દિવસે આપણી પાછળ લોકોનું ટાળું પડેલું ને એણે અટકાવેલું. એક પણ આદમીની તાકાત નહિ હતી કે એક ડગલું પણ આગળ ભરી શકે.

ઇલ્મર્ટ

એમ તો અહીંયાં પણ કોઇ જેમ તેમ વર્તે તો સીધો રસ્તો ખતાવી દે છે. તે દહાડે જ્યોર્જ ને એકું જેમતેમ બોલ્યા કરતા હતા તે એવા right ને left લીધા કે ચૂપચાપ, કાંઇ જ ન બોલે.

માર્ગરેટ

તને શું લાગે છે? આપણું છેવટ શું આવશે? આજ અઢી મહિના થયા પણ પોલના તો કંઇ સમાચાર નથી.

(ડાલતા ડાલતા ડેનિયલ સાહેબ આવે છે.)

ડેનિયલ

કાં, ઇલીઝા, રેની ક્યાં ?

ઇલીઝા

પાછલા ફળીઆમાં કંઇક ખીયાં વાવે છે.

ડેનિયલ

આહા, અહીંયા જગીચો કરવો લાગે છે. જંગલમાં જગીચો તો જોઇએ જ ને.

(હસે છે.)

ઇલ્મર્ટ

તમને શું લાગે છે, જનરલ ?

સગુણા

(પાછળથી આવી ડેનિયલના વાસામાં ધબ્બો મારતાં ઉદ્ઘાસભર્યા સ્વરે)

કાં દાદા, તથિયત મજામાં ને ?

ડેનિયલ

(પાછળ ફરી સગુણાને પકડવા બતાં)

You naughty girl, જોન, તું મને બહુ સતાવે છે. મહા-
મહેનતે તારી જોડેની ચર્ચાને ગોઠવતો હતો ત્યાં આવીને બધું ચૂંપી
નાખ્યું, માંડમાંડ મજા ઠેકાણે આપ્યું હતું.

સગુણા

(ગંભીર થકેને)

જુઓ સાહેબો, પહેલી એક વાત, મને જોન નહિ કહેતો કે
હિન્દુસ્તાની છું એ બીજું છું. ને બીજી એક ચેતવણી: મને તમારી
આંગણ બાપામાં ગાળો નહિ દેવી. ખોલ, ઇલીઝા, મને ડેનિયલ દાદાએ
શી ગાળ દીધી ?

છલીઝા

ખૂબ જ યથાર્થ.

ડેનિયલ

આની એક બીજી વિશિષ્ટતા છે કે આ છોકરી કુશલ વિવાદીની છે. જોન ડી આર્કમાં એ નહિ હતું. She was a simple rural girl જ્યારે આ છોકરી તો અસામાન્ય તર્કશાસ્ત્રી છે.

છલીઝા

એનો પિતા વેદનો પંડિત હતો, પણ તમને તો એ વેદ પ્રત્યે બહુ તિરસ્કાર છે ખરું ?

ડેનિયલ

ખરી વાત તો એ છે કે માઈ એ અજ્ઞાન હતું. પેસો છોકરો, the prophet and the judge of revolution, લાંબા કાળા વાળ વાળો એક દિવસ આવેસો. આવ્યો હતો તો એક જ ધડી, પણ મને સમજાવતો ગયો કે તિરસ્કાર માત્રનું મૂળ જ્ઞાનનો અભાવ છે. જ્ઞાની માણસને ખીજતો તિરસ્કાર કરવાનો સમય જ હોતો નથી, ને અજ્ઞાનીને ખીજતો નિંદા કરવા સિવાય શેમાં સમય ગાળવો એ જ આવડત હોતી નથી. મને તો તે દિવસનો એ જ વિચાર આવ્યા કરે છે કે જે દેશમાં આવા તર્કશુદ્ધ યુવાનો ને યુવતીઓ છે ત્યાંનો ધર્મ તે નિંદવા જેવી વસ્તુ છે કે સમજવા જેવી ?

છલીઝા

(હસીને)

સગુણા કહેતી હતી કે આ ખૂન ને વિચલ પણ સૌનાં કલ્યાણ માટે જ છે. ખીજતું તો કલ્યાણ થાય કે ન થાય પણ તમારું કલ્યાણ થયું એ સાચી વાત.

ડેનિયલ

શાનું ?

ધર્મ્યર્થ

આપણો અંત.

ડેનિયલ

પણ કૃષ્ણાનનક, કાંસી કાં તલવારની ધાર,

ધડીઝા

સૌનો ?

ડેનિયલ

કદાચ જીવ્યો નહિ.

ધડીઝા

(ગભરાઇને)

એ કરતાં તો સૌનો સાથે વધ કરે તો સાફ.

ડેનિયલ

(હસતાં)

તારો ને ધર્મ્યર્થનો સાથે વધ કરે એમ હું જોન આવશે ત્યારે
બલામણુ કરીશ.

(સૌ હસે છે.)

માર્ગરેટ

જોન કોણ વળા ?

ડેનિયલ

આપણી રક્ષિકા. મેં એનું નામ જોન ડી આર્ક રાખ્યું છે.

ધલીઝા

ખૂબ જ યથાર્થ.

ડેનિયલ

આની એક ખીજ વિશિષ્ટતા છે કે આ છોકરી કુશલ વિવાદીની છે. જોન ડી આર્કમાં એ નહિ હતું. She was a simple rural girl જ્યારે આ છોકરી તો અસામાન્ય તર્કશાસ્ત્રી છે.

ધલીઝા

એનો પિતા વેદનો પંડિત હતો, પણ તમને તો એ વેદ પ્રત્યે બહુ તિરસ્કાર છે ખરું ?

ડેનિયલ

ખરી વાત તો એ છે કે માઈ એ અજ્ઞાન હતું. પેશેા છોકરો, the prophet and the judge of revolution, લાંબા કાળા વાળ વાળો એક દિવસ આવેશે. આવ્યો હતો તો એક જ ઘડી, પણ મને સમજાવતો ગયો કે તિરસ્કાર માત્રનું મૂળ જ્ઞાનનો અભાવ છે. જ્ઞાની માણસને ખીજનો તિરસ્કાર કરવાનો સમય જ હોતો નથી, ને અજ્ઞાનીને ખીજની નિંદા કરવા સિવાય શેમાં સમય ગાળવો એ જ આવડત હોતી નથી. મને તો તે દિવસનો એ જ વિચાર આવ્યો કરે છે કે જે દેશમાં આવા તર્કશુદ્ધ યુવાનો ને યુવતીઓ છે ત્યાંનો ધર્મ તે નિંદવા જેવી વસ્તુ છે કે સમજવા જેવી ?

ધલીઝા

(હસીને)

સગુણા કહેતી હતી કે આ ખૂન ને વિગ્રહ પણ સૌનાં કલ્યાણ માટે જ છે. ખીજનું તો કલ્યાણ થાય કે ન થાય પણ તમારું કલ્યાણ થયું એ સાચી વાત.

સગુણા

(પાછળથી આવી ડેનિયલના વાસામાં ધખ્ખો મારતાં ઉલ્લાસભર્યા સ્વરે)

કાં દાદા, તથિયત મનમાં ને ?

ડેનિયલ

(પાછળ ફરી સગુણાને પકડવા જતાં)

You naughty girl, જોન, તું મને બહુ સતાવે છે. મહા-મહેનતે તારી જોડેલી ચર્ચાને ગોઠવતો હતો ત્યાં આવીને બહુ ચૂંથી નાખ્યું, માંડમાંડ મગજ ઠેકાણે આવ્યું હતું.

સગુણા

(ગંભીર થઈને)

જુઓ સાહેબો, પહેલી એક વાત, મને જોન નહિ કહેવી! હું હિન્દુસ્તાની છું એ જ કીક છું. ને બીજી એક ચેતવણી: મને તમારી આંગ્રજ ભાષામાં ગાજો નહિ દેવી. બોલ, ઇંગ્લીશ, મને ડેનિયલ દાદાએ શી ગાળ દીધી ?

ઇંગ્લીશ

(હસતી)

બહુ જ ખરાબ, ન સંબળાય એવી. હું હોઉ તો તો એમને ફ્રાંસીએ જ લટકાવી દઉં.

(હસી પડતી સગુણા ગંભીર થઈ જાય છે.)

સગુણા

દાદા, તમને ખબર છે, આજે તમારો ફ્રેંચનો આવશે એ ?

ડેનિયલ

આવશે. એમાં તું શાની આટલી ગંભીર થઈ ગઈ ?

સગુણા

અમારા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે મૃત્યુની અદ્ય જાળવની.

ડનિયલ

એક દિવસે તો કહેતી હતી કે તમારા શાસ્ત્રમાં કંઈક એવું કહ્યું છે કે કિશોર, યુવા ને વૃદ્ધાવસ્થા જેમ જ અવસાન પણ સ્વાભાવિક વિકાસક્રમ છે. એમાં હર્ષ શાકને કારણ નથી, ને આજ શાની ગંભીર થઈ ગઈ ?

સગુણા

એ સમજાવવા માટે કહ્યું હતું. આ દેહે એમ થઈ શકે એવું લાગતું નથી. લાગણીભર્યા સામાન્ય માણસ તરીકે આપણે સૌ એમ જ સમજવાના ને અનુભવવાના કે મૃત્યુ એટલે મહાપ્રસ્થાન; ફરી એનો મેળાપ થવાનો નહિ.

ડનિયલ

But my girl, it is inevitable.

સગુણા

પાછું એવું બોલ્યા ?

ઇલીઝા

ગાળ દીધી તમને.

સગુણા

(પરાણે હૃદયસ લાવતી)

હૈં દાદા, તમે મને આંગલ ભાષા ન શીખવી દો.

ડેનિયલ

(ખડખડાટ હસતા)

હો, હો, સરસ, પણ પછી તું ઇન્ડીયન નહિ રહે, બદલાઈ જવાની હો.

સગુણા

ના, ના, પણ મારે તો ટોપક વાનો કરતા હોય તો સમજી જઈ
ઐયરું જ શીખવું છે.

ડેનિયલ

શા મારે ?

સગુણા

(હસીને)

આ ઇન્ડિયન ને પેલી ઇલીજા આખો દિવસ કંઈક ચીંચી ચીંચી
કર્યા જ કરતા હોય છે. શીખી હોઈ તો ટોપક વાર બે અક્ષર સમજી લેવાય.
(ડેનિયલ ને બધા હસી પડે છે: હો, હો, હો, હો. ઇલીજા બીની સગુણાના
વાંચામાં થમ્બા મારે છે.)

સગુણા

(હસતાં હમતાં ધીમે સાદે)

મારે ટોપ દોડો, મને મારી નાખી.

(ઓચિંતાના એક ધીર, ગંભીર સ્વર તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચાય છે. હચો ને
સોહાલુલો શકર બારણાંમાં ઉભો ઉભો પૂછતો હોય છે.)

શંકર

અંદર આવું કે ?

(બધા ઝપઝપ એક બાબુ બેસી જાય છે. સગુણા નતવદને સાદી સમી કરા-
વવાનો ઢોંગ કરે છે, માત્ર ડેનિયલ સ્વસ્થ ને શાંત સ્વરે કહે છે.)

ડનિયલ

આવો ને.

શંકર

સગુણા, તમારા કેદીઓને તમે બહુ ત્રાસ આપતા લાગો છો.

સગુણા

(નતવદને જ)

કેમ ?

શંકર

જુઓ ને, હું આંચો એટલે ગુપચૂપ મેંઢાની જેમ બેસી ગયા. થડી પહેલાં તો ધમ્માચકડી ચાલતી હતી.

સગુણા

(એકએક શબ્દ છૂટા પાડીને)

એ તો આપ મોટા રહ્યા એટલે અદબ બળવે.

શંકર

(ડનિયલ તરફ)

આજે મારે તમને સૌને તમે સ્વીકારવા રાજી ન હો એવા સમાચાર આપવાની ફરજ પડે છે. તમે સમજશો જ કે માણસ માથે જીવનમાં કોઇકવાર એવી કડવી ફરજો આવી પડે છે...

ડનિયલ

જવાન, એમાં થોથવાય છે શું ? તું તો ચોક્કો ને દાર્શનિક બન્યો છે. સાફ કહી નાખ ને કે તમારે સૌએ જ્યાંથી આવ્યા ત્યાં જવાનું છે.
To eternal home for eternal peace.

શંકર

(નમ્ર સ્વરે)

જનરલ, હું થોડો પણ નથી તેમ દાર્શનિક પણ નથી; માત્ર સ્વતંત્ર શહેરનો એક નાગરિક છું. એ નાગરિક તરીકે મારે મિહાશ ને વિનય ન ચૂકવા જોઈએ. મોતને તમે જુઓ છે એમ સૌ કોઈ જોઈ હોત તો તો કોઈએ કોઈને જીવન મર્મ જ ન સમજાવવો પડત. પણ એ દશા હજી દૂર છે, બહુ દૂર છે. ત્યાં સુધી તો આમ જ —..... પણ તમને એક વાર કહેવાનું મન થાય છે કે આ મોતની સજા ફરમાવતાં અમને સહેજે આનંદ નથી થયો. મને તો પારાવાર વેદના થઈ છે. હું ક્ષીપ્તો છું કે જીવન એ અમૃતનો કુંભ છે ને મૃત્યુ એ આયુષ્યનો દરવાજો છે. આ અમૃત લઈને જે એ દ્વારમાં પ્રવેશ કરે છે એ કોઈ કાળે નાશ પામતો નથી, પણ અહીં તો અમે એ અમૃત જ તમારી પાસેથી ખૂંટી લઈએ છીએ. એવું પરિણામ ગમે તે આવે પણ એ અનિવાર્ય છે. આખું શહેર કાગળે કાગળે તમારા મૃત્યુની રાહ જોઈ રહ્યું છે. તમારાથી આજ સુધી અમે છૂપાવી રાખ્યું છે, પણ સાચી સ્થિતિ એ છે કે ધડીઝાના પિતા પોણ ને જનરલ એન્સન સાહેબ અહીંથી બહુ જ નજદીકમાં આવી પહોંચ્યા છે. આખા રસ્તે નેતું ગાંઠના પ્રદેશમાં એમણે જે દેર વર્નાવ્યો છે એ સાંભળો તો તમે લજ્જાથી ભોંમાં સમાઈ જાઓ. (એનો સ્વર કઠોર ને કંઈક અશે ભયગ્રેન્ક બની ગયો છે.) સાહેબો, થોડાંધ આમવાસીઓનાં શરીર ઉપર ઢાંકવાને વસ્ત્ર હોતાં નથી, એમનાં સગાં સ્નેહીઓને રાતે નિંદ્રાવસ્થામાં જીવતા બાળી નાખવામાં આવ્યા હોય છે, એમના ધરખાર, જરજવાહીર સાથે જ બળી ગયાં હોય છે. ગોળીના નિશાનમાંથી બચી ગયેલા એ દુર્ભાગીઓમાંથી એક પણ જણે બળવામાં ભાગ લીધો નથી. એ કમભાગીઓ અહીં આવીને ધા પોકારે છે કે

“આનો ખદ્દો?” અમારાં ગામડાં ગળીને રાખ થઇ ગયાં, અમારી પ્રિયતમાઓ ને પ્રિયતમો જીવતાં સડસડી ગયાં, અમારા ભાઇ બેટા ઝાડની ડાળીએ ફાંસીએ લટક્યા, ને સાચી ગિના છે કે અગ્નિને હિંદુસ્તાનીઓને ફાંસીએ દેવાના થાંભલા ખૂટી ગયા છે એટલે ઝાડ પર જ ફાંસી દે છે; ભૂલ્યો ઝાડે નહિ પણ ડાળીએ ડાળીએ આઠડા ને નવડાના આકારમાં સંખ્યાબંધ શબો લટકે છે. સાહેબો, પ્રજા અમારી પારેથી જવાનું માગે છે. કહે છે કે “અમારા સ્નેહીઓનું વૈર?” હું સમજું છું કે વૈર લેવાની આ ભયંકર રીત છે પણ ખીન્ને માર્ગ હું દેખતો નથી. અગર સાચું કહું તો ખીજા માર્ગો અગ્નિને આવીને બંધ કરી દીધા છે. તમને ખબર છે કે અમે તમને કેવી રીતે રાખ્યા છે?—પણ તમારા જાત ભાઇઓએ જ તમારાં ખૂન કર્યાં છે.—અસ, તમે અમારા દેશમાં વગર નોતર્યા આવ્યા છો, અમારી કૃપા યાચી અમારે ત્યાં કમાયા છો, અમને ભોળાઓને છેતરી અમારી છાતી પર ચડી બેઠા છો. હા, અમે ભોળા હતા એ અમારી ભૂલ, પણ ભોળા ને લુચ્ચામાંથી કેને વધારે ચુકવવું પડશે એ તો સર્વેયું મેળગ્યે ખબર. પણ હૃદય જેવું કોઇક હશે તો એ અમને તો અક્ષત વગરના કહીને જ ચૂપ રહેશે, પણ તમારી તો બરાબર ખબર લેશે. ને ખરેખર તો અમે અમારી ભૂલ માટે કરવું જોઇએ તેટલું સહન કરી લીધું છે. અમે ધન ને દોલત ખેંચ્યાં છે; અમે સાધન ને સંપત્તિ ખોઇ છે; અમે જાત ને ધર્મ ખોયો છે; અમે જિંદગીમાં માણવા જેવું સઘળું ખોઇ બેઠા છીએ. રહ્યું છે માત્ર આ ખોળીયું. તે પણ એટલા માટે કે અમે તમારા માટે કમાઇએ ને તમે અહીં કે તમારા દેશમાં જઈને નિરાતે એ ભોગવો. અમારા ખેડૂતોના કરવેરા એ શું છે? અમારાં ગામડાંની બેઠાલી એ શું છે? અમારા ઉદ્યોગોની પાયામાલી એ શું છે? અમારા રાજાઓના મુલકની પચાહગીરી એ શું છે? અમારી છાતી પર ચડેલ આવડું બધું

લશ્કર ને કાયદા કાનૂન એ શું છે ? અમે નીચી મૂંડીએ બગડ્યા સિવાય કમાયા કરીએ ને તમે ને તમારા સંતાનો ભોગવ્યા કરો એ જ; તમારા સૌના પરિચયમાં નહેતો આવ્યો ત્યાંસુધી અમારી ગુલામીની મને લજ્જા આવતી હતી. આજે હવે તમારી બચાવ દશા બેઠને ગ્લાનિ ઉપજે છે. મે તમારો દેશ જોયો નથી, પણ કહેવાય છે કે એ સ્વતંત્ર દેશ છે. માફ જ્ઞાન મને એ માનવાની ઘણીવાર ના પાડે છે. મને તો એવું ક્ષીપ્તવાયું છે કે સાચો જ્ઞાની માણસ ખીજની અજ્ઞાન દશા સહન જ નથી કરી શકતો. મેઢથી પીગળતી માટીની જેમ એવું હું કહી જાય છે. જનરલ, હું તમને પૂછું છું કે સાચો સ્વાધીન માણસ ખીજની પરાધીનતા સહી શકતો હશે ? કદાચ તમારે ત્યાં મહેલ મહેલાતો હશે, કદાચ આલીશાન વિદ્યાલયો ને યંત્રશાળો હશે, આંછ નાખે તેવું લશ્કર ને નૌકાસૈન્ય હશે, શ્રોતાઓને મુગ્ધ કરી દે તેવા વ્યાખ્યાતાઓ હશે; પણ જનરલ, હું કહું છું કે ત્યાં સ્વાધીનતા નહિ હોય, એક પણ સ્વાધીન આદમી નહિ હોય; સૌ કોષ્ટક ને કોષ્ટક રીતે એક ખીજના ગુલામ ને શેઠ હશે, નહિતર કરોડો માણસોને ગુલામ રાખી એમને દરપજો દબરો રીતે ચૂર્યા કરવાની વાત સામે બળવો હું ત્યાં સિવાય રહે નહિ. આજે તો એન્સન ને પોલ સાહેબ નિર્દોષ ગામડાંને બાળે છે, નિરાધાર ગામડીઆઓને કલામય રીતે ઝાડે લટકાવે છે ને એની સામે એક પણ અંગ્રેજ બચ્ચો શબ્દ ઉચ્ચારતો નથી. તમારે ઘર આંગણે આમ બન્યું હોય તો ? કોષ્ટક ટોમસાહેબ કે ટોમસાહેબના કોડીલા દીકરાને ગામનાં પાદરની આમલીએ કોષ્ટક જનરલે લટકાવ્યા હોય તો ? કેવો પોકાર ઉઠત ? હા. પણ અમે તો નીગર્સ, હીધન્સ.....

(રેનિયલ સહન ન થતું હોય તેમ જ હાથે માથું દાબી બળડે છે.
Oh ! Unbearable.)

એટલે અહીં તો એ જ જાણે. ઇલ્યટ્ટ, તું જવાન છે, તારામાં જન્મભૂમિ પ્રત્યે પ્યાર છે. તને પૂછું: તારા જ દેશનો કોઇ વીર જે માભૂમિની સુક્તિ માટે લડતો હોય, અન્યાય સામે માથું ઉચકી સિદ્ધાંત પર જીવન ઓળધોળ કરી નાખતો હોય, તું એને પૂછશ કે ક્યાંસીને માયડે લટકાવીશ ? બોલ ને, ઇશ્વરે જીલ સાચું ભાખવા માટે આપી છે, ને ઇલીઝા તું કહે જોઇએ ?.....પણ અમારા ભાગે પૂજા એ નથી, પુષ્પ પણ નથી, અમારે મોટે ભાગે તો ક્યાંસીનો ગાળો ને ગોળીનો વરસાદ છે, ને એની યોગ્યતા વિષે નથી 'ઇલ્યટ્ટ' શંકા ઉઠાવવાનો કે નથી ઇલીઝા ફરિયાદ નોંધાવવાની. સ્વતંત્ર દેશના શહેરીઓ, ઇશ્વર કરે ને કોઇ દિવસ તમારામાંથી બચેલા કોઇ તમારી સ્વાધીનતાનો ઇતિહાસ વાંચે તે વખતે અમને પણ યાદ કરી લેજો ને દિલ થાય તો કહેજો કે "એઓ પણ સ્વાધીનતાના પૂજારી હતા. અમે અંધારે અથડાયા." બાકી ઇશ્વર અચાનક કાંઈ ફેરફાર નહિ કરે તો તમે સૌ સાહેબો બેચાર દિવસમાં અમારી સામે ફરિયાદ નોંધાવવા ઇશ્વરના દરબારમાં પહોંચી ગયા હશો. પણ મને બહુ અફસોસ નથી થતો એટલા માટે કે અમે પણ તમારી પાછળ જ હોઇશું. માત્ર થોડાક રોજ મોડા હોઇશું એટલું જ. સલામ આલેકુમ.....ચાલીશ સગુણા ? ચોડું કામ છે.

(જવા મેં ફેરવે છે)

ડેનિયલ

એક મિનિટ, જવાન,

શંકર

(ફરીને)

શું ?

ડેનિયલ

મારી એક શંકા. સાય બાણુનું આટલું સરલ છતાં આચરતું
આટલું કઠિન કેમ ?

શંકર

(હસતાં)

એ તો સગુણા પણ સમજાવશે, નહિતર આપણે ત્યાં (આકાશ
તરફ આંગળી ચીંધે છે)-ઉપર ચર્ચા કરીશું.

(એ ને સગુણા બચે છે.)

દશમ ઓગણીસમું

સ્થળ : એજ મકાનની ઓસરી

(અધઘડી પછી, સગુણા ને શંકર ઓસરીની એક થાંભલી પાસે ઉભાં છે. થોડે દૂર ખંદૂકધારી સ્ત્રી આંઠા મારે છે.)

શંકર

સગુણા, એક સવાલ ઉભો થયો છે.

સગુણા

નિમ્મલ લાવો. એમાં શું ?

શંકર

હતુમંતસિંહે રાજ્યાભિષેકની તિથિ નક્કી કરવા કહેવરાવ્યું હતું. મને એક પ્રશ્ન થયો કે જે માણસે વિષ્ણવમાં સહેજ પણ ભાગ નથી લીધો, એક પણ કાર્ય નથી કર્યું એને રાજા શા માટે બનાવવો ? વિષ્ણવ ચોળ્યો મેં ને મારા જેવા ખીજાઓએ; એનો અમલ કર્યો રામદીન ને એના જેવ ખીજા નગરજનોએ. હતુમંતસિંહે ગમે તે કારણોસર શેમાં ચે ભાગ નથી લીધો. કારણોની ગંધ મને આવે છે પણ અત્યારે નહિ કરું. હવે એ હતુમંતસિંહ અત્યારે રાજ્યાભિષેકની તિથિ નક્કી કરવાનું કહેવરાવે છે. વધારે હક્કદાર એ કે રામદીન ?

સગુણા

(હસીને)

કે તમે ?

શંકર

કે તું ? પણ જવા દે. વાત તો એ છે કે ખીજો ગમે તે માણસ હકદાર હોય પણ હનુમંતસિંહ તો નથી જ; કમાણી ડ્રાક કરે ને ભોગવે એ, એ યથાર્થ છે ?

સગુણા

રામદીન શું કહે છે ?

શંકર

એ પણ એ જ કહે છે કે હનુમંતસિંહને તો ન જ ખેસાડીએ, પણ કોઈને ન ખેસાડીએ. આજે ચલાવે છે તેમ પંચ જ વહીવટ ચલાવે તો ? આપણે ત્યાં એવાં ત્રણ રાજ્યો ચાલ્યાં છે.

સગુણા

પણ એ તો વિષ્ણવનો અંત આવે પછીની વાત છે ને ? હાલ તો એમ કહેવરાવો કે આવી અશાંતિમાં એ બધી ધમાલ કરવાનો સમય નથી.

શંકર

એતું પરિણામ શું આવશે એ તને ખબર નથી. હનુમંતસિંહને હું “રાજા” તરીકે ઓળખી શક્યો હોઉં તો, એ અંગ્રેજો જોડે લગી જશે. ને તરત જ જનરલ એન્સન સાહેબની લડાઈ ન્યાય ને સત્યની લડાઈ તરીકે ઓળખાશે. કહેવાશે કે મિત્ર રાજાને મદદ કરવા આવ્યા હતા.

સગુણા

તો એવા નાલાયકને ગાદીએ શું કામ બેસાડવો ?

શંકર

જોઉ છું શું કરવું તે. પણ આપણે અકલ્પ્ય બનાવોતો સામનો કરવા બાખડવું પડશે.

સગુણા

પુત્ર- આવવા ઘો. પણ શંકર, ખરેખર આ લોકોને તમે ફાંસીએ ચડાવવાના ?

શંકર

લોકો માગે છે. અમારે અનિચ્છાએ પણ આપવું પડે છે.

સગુણા

લોકોની અયોગ્ય માગણી પણ સંતોષશો ?

શંકર

જો મારે લોકોની જોડે ઉમા રહી ભારતને સ્વાધીન કરવો હોય તો. નહિતર મારી જગ્યા પરથી ખસી જાઉં ને આ શીરંગીઓની જોડે જઈને રહું. મારી એવી ઇચ્છા નથી, લોકોની આવી અયોગ્ય માગણી પાછળ પણ ઇતિહાસ છે ને એને હું ઇન્કારી શક્યો નથી; એટલે હું તો લોકોના પુણ્યનો ભાગીદાર તેમજ પાપનો પણ; તમારે એમ ન રહેવું હોય તો ઠીક લાગે તેમ કરો.

સગુણા

(ચીડવાઈને ધક્કો મારતી)

ક્યાં સુધી ઠીક લાગે તેમ કરો એમ કહ્યા કરવું છે ? આ વાર કહ્યું તે કહ્યું. ફરીવાર સાંભળવાની નથી.

[૧૫૨]

૧૮૫૭ :

શહેર

સાફ કર્મો હં, મેં તો સ્વતંત્ર શહેરના નાગરિક તરીકે કર્યું છે.
હવે બાકી.

(બપોરે.)

સગણા

પુત્ર-ચક્રમ છે.

દશ્ય વીમ્મનું

સ્થળ : એ જ ઓસરી

સમય : થોડા દિવસ પછીની એક રાત.

(ઓસરીની એ જ થાંભલી આગળ શંકર ને સગુણા ઉભાં છે)

શંકર

તમારા કેદીઓને તૈયાર કરી રાખજો.

સગુણા

કેમ દિવસ નક્કી થયો? પણ બધાને શા માટે? પુરુષો એકલાને જ સજા તો થઈ છે.

શંકર

બધાને તૈયાર રાખજો. ફાંસીના માંચડા માટે નહિ, બંધન-મુક્તિ માટે.

સગુણા

(હર્ષવેલી)

સાચે સાચ ? એમ કેમ ?

શંકર

(નિરાશાભર્યા સ્વરે)

તું હર્ષધેલી થાય છે, ને હું શોકમાં ડૂબી જઈ છું. તું અગ્નિને
છૂટી જાય છે એથી, ને હું અગ્નિને અડી રહેવાના એથી.

(સગુણા ગભીર પ્રશ્ન જાય છે)

સગુણા

તું શું કહે છે ? હું સમજતી નથી.

શંકર

આખરે હું ધાન્ટો હતો એમ જ જાન્યું છે. રાજા હનુમંતસિંહ
એન્સન સાહેબની ઢાવણીમાં પહોંચી ગયા છે.

સગુણા

સરસ.

શંકર

ને ત્યાં સાગિની આપી છે કે “એ” જળવામાં ભાગ નથી
લીધો, કહેતા હો તો હમણાં જળનો શાંત કરાવી દઉં. પણ પ્રજાની
જે મુખ્ય માગણી છે તે સંતોષાવી નેહએ.”

સગુણા

ને તે એમને ગાદી મળે તે ?

શંકર

હા, એમને અગર એમના વંશજને, ને કંપની સરકાર દ્વારા
મહિનાના અનુભવે ને જળનો શમતો હોય તો એ માગણી સ્વીકારવા
ખડે પગે તૈયાર છે.

સગુણા

તો એને જ શું કામ પહેલાં ન લટકાવી દઇએ ?

શંકર

હનુમંતસિંહને ને ? પ્રજાજનો એ જ માગે છે ? એ બધાને આ બખર પડી કે તરત જ હનુમંતસિંહના બંગલા તરફ જ ઉપડ્યા હતા, પણ મહા મહેનતે રોકી રાખ્યા છે. હજી એ ગામ તો ઉઠી જ રહ્યું છે, ને એ ઉઠાટ કાં તો ધ્વજાશે આ કેદખાના ઉપર ને કાં તો હનુમંતસિંહના બંગલા ઉપર.

સગુણા

એમ ?

શંકર

હા, ને એ જ પ્રશ્ન મૂંઝવે છે. મેં કહ્યું હતું ને કે અડધા બનાવોનો સામનો કરવો પડશે એ આ.

(બન્ને મૂંઝા રહે છે.)

શંકર

સગુણા, તું માર્ગરેટ ને ધલીજા મુક્ત થશે એ જોઇ હર્ષધેલી થઇ ગઇ ખરું ? આપણે બધા કેટલા કુલ્લક છીએ ? કેટલી ટૂંકી નજર વાળા ? સગુણા, તને કેમ કરીને બતાવું કે આ અંતરમાં કેવો દુઃખ લાગ્યો છે; અંગ્રેજોને છોડી મૂકવા પડશે એવું મને કાંઈ લાગતું નથી, એમને તો માઈ ચાલત, તો વિપ્લવ પૂરો થતાં છોડી મૂક્યા હોત; પણ માઈ સ્વપ્ન (મેં ઢાંકી દે છે) તૂટી પડશે; ગોગરાનો હરિઆળો કઠો છોડ્યો ત્યારે માન્યું હતું કે સર્વ સ્થાનેથી પરને પદભ્રષ્ટ કરી સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠા કરીશ; એમ નહિ માનતી કે હું ને મારા જેવા, અંગ્રેજોના લોહીના તરસ્યા છીએ. અમને તરસ તો છે માણસોનાં બંધ-

ત્રિવિંશતમની; પરમાં બંધાયલા અમે સહુ સ્વને ખાતર જીવના માંડીએ. એ મનોરથે, આ મહા ભયંકર છનાં અનિવાર્ય કાર્ય ઉપાડ્યું છે. રેતીને ક્ષયડવી કે ભાસે વીંધવી કોઇને ન ગમે; ને અંગ્રેજોની કતલ કરનાર ખરેખર તો એમના બંધનની કતલ કરતા હોય છે. ને જો બંધન કપાઈ જતાં હોય તો આવી કતલનું મને બહુ ન લાગી આવે, કારણુ જોકે નિરંતર ચાલતી કતલ એથી અટકી જવાની છે. અમારા દેશના આત્માની પળેપળે કતલ થઈ રહી છે; મને માલૂમીએ આવીને એક દિવસે કતલ ખતાયા ને હું ચોકી ઉઠ્યો. મેં નક્કી કર્યું કે જીવનની સૌથી મૂલ્યવાન વસ્તુ સમર્પિતે પણ હું એ કતલને અટકાવીશ; આપણા બધાં બાળકો, આપણા જીવાનો, આપણા રાજાઓ, આપણા રાજ-પુરુષો, આપણા સિપાહીઓ આપણે સૌ એ કતલનાં દીન ઘેટાં છીએ, ને આપણે માથું નથી ઉંચકનાં. ઉલટું કોઈક વાર એના પગ ચૂમીએ છીએ, કારણુ કે એ આત્માની કતલ છે. આત્મા ન હોય એ અવાજ કેમ ઉઠાવે? ને પરિણામે સ્વમાનહીન; ઉભસાડીન, આપણે સૌ નીચે ગડગડતા જઈએ છીએ, એ પાતાળમાં કે જ્યાં સ્વર્થનો કલક, ઈર્ષાનું ઝેર, ને ક્રોધનો અંધારો છે. મારે એમાંથી સૌને ઉઠાવવાં હતાં, પણ એ નહિ બને; કારણુ આપણે ત્યાં હતુમંતસિંહો છે, મહોબ્બત છે, સગુણા છે, હજીવર ને શંકર છે; આપણા સરાજ માટે એ સૌ નકામાં છે, નિર્માલ્ય છે.

સગુણા

(ચમકીને)

શું ?

શંકર

(ધ્રુવતાં)

હા, આપણે સૌ નકામાં છીએ; કારણુ આપણે સૌ એટલા ૦

હુમેશા છીએ. જે દિવસે અહીં આવ્યો તે દિવસે પણ મને આહું, આહું ભાન હતું. મને લાગતું હતું કે મારા પગ નચે કળણ છે પણ મેં નહિ ગણ્યાર્યું; મેં હતુમંતસિંહને પહેલું કે તમે જાળવો કરીને શું માગો છો? એ કહે કે અમારા અધિકારોની કબજાત. એને અંગ્રેજો સાથે લડતું હતું; કારણ કે એનાં કુટુંબને અંગ્રેજોએ સ્થાનભ્રષ્ટ કર્યું હતું. એને ભારતના પેલા રડતા આત્માની પડી નહિ હતી. વિચારને કલ્પના પણ નહિ હતી, એ શું કરે? મહેબ્બતનું પણ તેમ જ. એને શાર્ફદના ખૂન માટે લાગી આવતું હતું. પણ નિરંતર જે અનેક આત્માની કતલ ચાલી રહી છે, એની એને પડી નહિ હતી. મુસલમાન સિપાહી મુરિલમ ધર્મ માટે, હિંદુઓ હિંદુ ધર્મ માટે લડવાના હતા, કોઇ દેશ-ધર્મ માટે નહિ. તાર્ક ને માર્ક પણ તેમ જ. કારણ આપણ સૌને આપણા ક્ષુદ્ધક સ્વાર્થોની પડી હતી. કોઇને મંદિરનો સ્વાર્થ હતો તો કોઇને જૂનાં પુરાણા શાસ્ત્રવચનોનો; ને એટલે જ કહું છું કે આપણે સૌ નકામા છીએ. જેણે ભારતના એ આત્માનું દર્શન કર્યું હશે, જેને એની વેદના સૌના દિલમાં પેદા કરી નાખવાનું સામર્થ્ય સંધર્યું હશે, એ એમાં કામનો છે. એ કોઇ ધર્મનો નહિ હોય, કોઇ જાતનો નહિ હોય, કોઇ વર્ણનો નહિ હોય, એ સૌને પોતામાં સમાવતો રાષ્ટ્રપ્રતિનિધિ હશે; આપણે સૌ તો આપણા સ્વાર્થના પ્રતિનિધિ છીએ, ને એટલે જ અંધા ને અંધીરા છીએ. ને એ સ્વાર્થની શિક્ષા ભયંકર છે. (વેદનાથી પોકારતો) ઓ, ઓ ભયંકર છે.

સગુણા

શંકર, શંકર, તને શું થાય છે ?

શંકર

(સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કરતાં)

કોઇ નહિ. હા, એની શિક્ષા (વળી વેદનાથી) ભયંકર છે, અત્યંત

વિનાશક છે. એ સ્વપ્ન અદૃશ્ય થાય છે. કદાચ લાંબા સમય માટે ભારે સળ. (એમને એમ ક્યાંય સુધી ઉભો રહે છે, એના ચહેરા પર અતેક ભાવો આવીને જાય છે. આખરે સ્વસ્થ થઈને) હું એ સળ સહન કરીશ, શાંત મુખે સહન કરીશ. ને એમ કરીને જ નવું સ્વપ્ન રચીશ—વધારે વિશુદ્ધ ને વધારે સાચું.

(એ ને સગુણા એમ ને એમ ઉભા રહે છે. શંકર પ્રતિભાની જેમ સ્થિર છે. આંખો બંધ કરીને એ ઉભો છે.)

સગુણા

ને મારે ?

શંકર

મારે નહિ આપણે.

સગુણા

હા, આપણે.

શંકર

સારું, ત્યારે આપણે શું કરવું એ વિચારીએ. મને તો એક જ ઉપાય લાગે છે કે આપણે ત્રણે અહીંથી નાસી જઈએ.

સગુણા

ને લોકો ?

શંકર

લોકો ને હનુમંતસિંહ અંદર અંદર પતાવી દેશે. એમ તો મારે ને મહાજનને વાત થઈ છે.

સગુણા

પણ હનુમંતસિંહ જ ન હોત તો !

શંકર

ન હોત તો ! એ વાત જવા દે. અત્યારે તો છે જ, ને એમનો એમ. પણ કહેવાય ને કે આપણે આટલી ટૂંકી નજરવાળા, ને તેજહીન ન હોત તો ? અગર તો એવા ખનાવનાર કંપની જ ન આવી હોત તો ? પણ એમાં તો (હસીને) તેર મણનો તો આડો આવે છે; એટલે અત્યારે તો છે એની વાન કરીએ. જો આપણે ન ચાલ્યા જઈએ તો ઉશ્કરાયેલા લોકો હનુમંતસિંહના કુટુંબને પણ ખાળશે ને આ કેદીઓને પણ; પરિણામે એમના માથે અંગ્રેજોનો ત્રાસ પણ આવવાનો ને હનુમંતસિંહનો પણ. મારે વિના કારણ લોકોને એમાંથી પસાર નથી કરવા; એટલે આપણે અહીંથી ચાલ્યા જઈએ.

સગુણા

(સખેદ)

ને આપણો વિશ્વવ પૂરો થાય.

શંકર

(અમક્રાને)

ના, શરૂ થાય. મારામાં તો શરૂ થયો જ છે. (થાડીવાર થોભી) વિશ્વવ મક્રાનો તોડવામાં કે ખૂનો કરવામાં નથી; વિશ્વવ તો નવી મનોદશા ને વિચારખળ ઉભું કરવામાં છે. ને એ તો આપણે જ્યાં હોઈશું ત્યાં કરતાં જ હોઈશું. એ સંભવે કે એમ કરતાં આપણા હાડકાં રજળે એવી વેળા આવે, પણ જોડાજોડ આપણા વિચારો પણ રજળતા હશે. હાડકાંના સ્પર્શનારને વિચારો સ્પર્શવાના જ.

(ક્યાંય સુધી આક્રમ સામે મીઠ માંડી રહે છે. સગુણા એની સામે જોતી મંદમંદ હસે છે.)

શંકર

ત્યારે કાલે રાતે બધાને તૈયાર રાખશો ને ? માર્ગરેડને કહેજો કે એક ચિઠ્ઠી એના પતિને લખે કે ક્ષિદ્રપુરના સીમાડાની વાવે સેવા આવે; ને તમે પણ તૈયાર રહેજો.

સગુણા

ને તૈયાર ન રહું તો ?

શંકર

(સમજીને)

તો સૂતે તેમ કરવાનું.

(સગુણા ધોલ મારવા હાથ ઉપાડે છે, પણ શંકર અંધારામાં દૂદીને ચાલ્યો નય છે, માત્ર એનું હાસ્ય સંભળાય છે.)

સગુણા

નક્કડ છે સાવ ।

દ્રશ્ય એકવીસમું

સ્થળ : કિલ્લા બહારનું એક જાડું

સમય : ખીન્ન દિવસની મધરાત

(મિલ્કી ચાંદનીમાં શંકર, સગુણા, રામદીન ને અંગ્રેજ કેદીઓ ઉભા છે.)

રામદીન

(ગ્રેહોમ પાસે જતાં)

ગ્રેહોમ ! સહુ છૂટશે પણ તું નહિ છૂટી શકે.

ગ્રેહોમ

કેમ ?

રામદીન

મેં મહમ્મદ ચાચાને વચન આપ્યું છે.

ગ્રેહોમ

શું ?

રામદીન

તારો આ દુનિયામાંથી છુટકોરો કરવાનું.

(ગ્રેહોમ ચૂપ રહે છે. એ શંકર ને સગુણા તરફ જોઈ રહે છે.)

[૧૬૨]

રામદીન

કેમ મરવાનું મન નથી થતું ?

(ગ્રેહોમ ડાઢું ધૂણાવે છે, એનું ગળું રંધાતું હોય એમ લાગે છે.
આંખમાં પાણી ઉભરાય છે.)

રામદીન

મૃત્યુથી ડરે છે ?

ગ્રેહોમ

(ધૂળતા સ્વરે)

ડરતો હોત તો અહીં દરિયાપાર શું કામ આવત ?

રામદીન

ત્યારે ?

(દસળાર માણસોના પગલાંનો અવાજ સંભાળાય છે. પોલ સિપાહીઓ સાથે આવે છે.)

સગુણા

(માર્ગરેઠ, ઇલીઝા ને રેની હાથ ઝાલી આગળ જઈને)
સાહેબ આપનાં પત્ની ને પુત્રીઓ.

પોલ

(ડઘાઘ નય છે.)

Oh ! you girl !

(માર્ગરેઠ પોલને કંઈ વળગી પડે છે, ઇલીઝા પડખામાં ઉભી રહી રહે છે)

માર્ગરેઠ

(હસકાં ભરતાં)

My dear, my dear.

પોલ

(બાકીના તરફ નજર પડતાં)

અરે ઇશ્યન્ટ, ને પેલા કોણુ ? જનરલ ડેનિયલ ? તમે બધા ક્યાંથી ?
છોકરી તું લાવી ? ક્યા રસ્તે ? (સૌ મૂંગા છે. માત્ર માર્ગરેઠ ને
ઇલીઝા રહે છે.) કેમ કોઇ બોલતુ નથી ? તમે બધાં કઇ રીતે બચ્યાં ?
અમે તો સાંભળેલું કે તમે બધા કતલ થઇ ગયાં. તમે બધા-કેમ બચ્યાં ?

એક અફસર

બધાં બિચારા ગભરાઇ ગયાં છે.

પોલ

ચાલો સૌ. છોકરી, તું પણ ચાલ.

સગુણા
(હસીને)

ના, હું તો આ બાળુ જન્મશ.

(એક રસ્તો બતાવે છે.)

પોલ

શા માટે ? હમણાં જાવણીમાં તો ચાલ. માર્ગરેટ, એને કહે ને આવે. કેવી જીદી છોકરી છે. માર્ગરેટ, કેમ મૂંગી છો ?

માર્ગરેટ

શું બોલું ?

(રહે છે.)

પોલ

તમને બધાંને બહુ વીતી લાગે છે. આટલાં બધાં ગભરાઈ કેમ ગયા છો ?

સગુણા

(આગળ આવી)

સાહેબ, તમે ઉપકાર કરવા માગતા હો તો એક કરો. અમને આગ્રહ વગર જવા દો.

પોલ

તમને ?

સગુણા

(જલ કચરે છે.)

હા, મને ને પેલા બે દલા એને.

પોલ

જવું હોય તો જાએ. સવારે ક્યાં નથી જવાતું.

સગુણા

પણ અમને અત્યારે જ જવા દો.

માર્ગરેટ

(રડતાં)

અમને જવા દે પોલ.

પોલ

(કંઠાળાને)

આ શું ગોટાળો, માર્ગરેટ ? તું પણ એતું એક દિવસ પણ સ્વાગત કર્યાં સિવાય જણા દેવાની તાત કરે છે ?

(શંકર આગળ આવીને માથેથી ફેટો કાઢી નાખે છે.)

શંકર

સાહેબ, હું શંકર.

(પોલ અમળને ખાછો પડે છે. સિપાહીઓ ને અફસરો હથિયાર પર હાથ મૂકે છે. શંકર હસે છે.)

શંકર

સાહેબ, હું શંકર. આ પેલો ઉભો એ રામદીન, ને આ સગુણા. હું વિશ્વવનો પ્રણેતા, આ વિશ્વવનો સેનાપતિ, ને આ રક્ષિકા. અમે અત્યારે આહ્યા જવા માગીએ છીએ. જવા દો છો કે માર્ગ કરી લઈએ ?

(એ છાતી પર સ્પર્શિતક રચીને ઘટાર ઉભો રહે છે. પોલ ને અફસરો ડઘાધ ગયા છે. કોઇ કાંઈ બોલતું નથી.)

શંકર

ચાલ, સગુણા. ચાલ, રામદીન.

(ઝપાટાબધ પગલાં ઉપાડે છે.)

પોલ

(માર્ગરેઠને હરસેલતાં)

દોડો, દોડો, બળવાખોર નાસી જાય.

(માર્ગરેઠ ને ઇક્ષીઝા એને વળગી પડતાં રહે છે. "જવા દો, જવા દો"
જનરલ ડેનિયલ આગળ આવીને દોરતાં અફસરોને રોકે છે.)

ડેનિયલ

ખડે રો.

પોલ

આ શું છે ? જનરલ, એ લોકોએ ક્રીશ્ચીઅનોના ખૂન કર્યા છે.

ડેનિયલ

(શાંત અવાજે)

ક્રીશ્ચીઅનોનાં એમણે ખૂન કર્યાં છે કે ક્રીશ્ચીઅનો એમનાં ખૂન
કરવા ટાંપી રહ્યા છે એ વિવાદનો પ્રશ્ન છે પણ એક વાત ગોખી રાખ,
પોલ, કે-One who spells christ is not a christian
but one who acts like christ is a christian. જે તું
ક્રીશ્ચીઅન હો તે ~~તો આ~~ હાવણીમાં.

અમારાં પ્રકાશનો.

પુસ્તકકું નામ

કિંમત—પોસ્ટેજ

૩૧. આ. પા. ૩. આ. પા.

સૌરાષ્ટ્ર રસધાર ધારા ૧લી	૧—૦—૦	૦—૨—૫
” ” ૨જી	૧—૦—૦	૦—૨—૫
” ” ૩જી	૧—૮—૦	૦—૨—૫
” ” ૪થી	૧—૮—૦	૦—૨—૫
” ” ૫મી	૧—૮—૦	૦—૨—૫
સોરઠી બહારવટીઆ ભાગ ૧લો	૦—૧૦—૦	૦—૧—૫
” ” ૨જો	૧—૪—૦	૦—૨—૩
” ” ૩જો	૧—૮—૦	૦—૨—૫
સોરઠી સંતો	૦—૧૨—૦	૦—૨—૩
સોરઠીની સંધ્યા	૧—૪—૦	૦—૨—૫
ભૂતકાળના પડછાયા	૧—૦—૦	૦—૨—૩
બહારવટીયો જોગીદાસ	૦—૪—૦	૦—૧—૩
વર્તમાન યુગના બહારવટીયા	૦—૬—૦	૦—૧—૩
કંકાવટી	૦—૧૨—૦	૦—૨—૩
દાદાજીની વાતો	૦—૮—૦	૦—૧—૫
ડોશીમાની વાતો	૦—૮—૦	૦—૧—૫
સોરઠીની સાગરકથાઓ	૦—૪—૦	૦—૧—૩
ઝાલરી	૦—૮—૦	૦—૧—૫
રઠીયાળી રાત ભાગ ૧લો	૦—૧૦—૦	૦—૧—૫
” ” ૨જો	૦—૧૨—૦	૦—૨—૩
” ” ૩જો	૦—૧૦—૦	૦—૧—૫
ચુંદડી ભાગ ૧લો	૦—૧૦—૦	૦—૧—૫
” ” ૨જો	૦—૧૨—૦	૦—૨—૩
કાષ્ઠનો લાડકવાયો	૦—૮—૦	૦—૧—૫
ખીડિતોનાં ગીતો	૦—૮—૦	૦—૧—૩

યુસ્તકનું નામ

કિંમત—પોસ્ટેજ

રૂ. આ. પા. રૂ. આ. પા.

ઝંડાધારી સ્વામી ધ્યાનંદ	૦—૮—૦	૦—૧—૯
સત્યવીર અર્ધાનંદ	૦—૮—૦	૦—૧—૯
રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ	૦—૮—૦	૦—૧—૯
નરવીર લાલાજી	૦—૪—૦	૦—૧—૩
રાણો પ્રતાપ (નાટક)	૧—૪—૦	૦—૨—૯
સળગતું આયર્સેડ	૦—૮—૦	૦—૧—૯
અમર મહાજનો	૦—૧૨—૦	૦—૨—૩
કુર્યાનીની કથાઓ	૦—૬—૦	૦—૧—૩
સત્યની શોધમાં	૧—૦—૦	૦—૨—૯
પ્રતિભાઓ	૧—૪—૦	૦—૨—૯
મંજરી	૧—૪—૦	૦—૨—૯
વંઢલા અને બીજી નાટિકાઓ	૧—૦—૦	૦—૨—૩
વતનનો સાદ	૦—૮—૦	૦—૧—૯
જીવન પરાગ	૦—૮—૦	૦—૧—૯
આપણા હૃદયમાં	૦—૪—૦	૦—૧—૩
ચિતાના અંગારા ખંડ ૧લો	૦—૪—૦	૦—૧—૩
” ” ૨જો	૦—૪—૦	૦—૧—૩
ઝાળાપો અને બીજી પ્રેમકથાઓ	૦—૪—૦	૦—૧—૩
મોરનાં ઈડાં	૦—૧૨—૦	૦—૨—૩
હડધૂત હરિજન	૦—૧૨—૦	૦—૧—૯
ધન્સાનની આંહ	૦—૮—૦	૦—૧—૯
કાનમાં કહું ?	૦—૪—૦	૦—૧—૩
જેલ ઝાંરીસની બારી	૧—૦—૦	૦—૨—૩
વેણીના ટુલ	૦—૪—૦	૦—૧—૩
કિસ્સોલ	૦—૬—૦	૦—૧—૩
ગોરખ આયા ખંડ ૧-૨જો	૩—૦—૦	૦—૫—૦

